

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Факультет української філології та журналістики  
Кафедра української мови

Дипломна робота  
магістра

з теми: **Становлення української літературної мови  
XIX – поч. XX ст.**

**Виконала:**

студентка 2 року навчання освітнього ступеня «магістр» групи Ukrb1-M18 спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література)

**Лісова (Гусар) Людмила Василівна**

**Керівник:**

Коваленко Б.О., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови

**Рецензент:**

Почапська О.І., кандидат наук із соціальних комунікацій, ст. викладач кафедри журналістики

Кам'янець-Подільський – 2019 рік

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
<b>РОЗДІЛ 1</b>	
<b>Лінгвоцид як мовна й соціальна проблема</b>	
1.1. Націєтворча роль мови .....	12
1.2. Державотворча роль мови .....	14
1.3. Мовна політика та її типи .....	18
Висновок до розділу .....	22
<b>РОЗДІЛ 2</b>	
<b>Стан української літературної мови у XIX – на початку XX ст.</b>	
2.1. Лінгвоцид української мови: передумови виникнення .....	23
2.2. Види лінгвоциду української мови .....	24
2.3. Стан української мови у XIX – на початку XX ст. ....	26
2.4. Валуєвський циркуляр 1863 року .....	37
2.5. Наслідки Емського указу Олександра II .....	44
2.6. Статус української мови на початку XX століття .....	55
2.7. Освітня політика царизму .....	62
2.8. Мовна ситуація в Західній Україні .....	65
Висновок до розділу .....	74
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	75

## ВСТУП

Мова в усі часи залишалася ідентифікуючою характеристикою етносу. Вона несе в собі джерела всього суцього («Спочатку було слово...»), й самої людини. Однак макролінгвістична проблематика (мова – суспільство – культура – особистість), інтерес до якої досягнув свого апогею у працях Вільгельма фон Гумбольдта, Г.Штейнталя, О.Потебні та ін., у I пол. ХХ століття була витіснена на другий план досягненнями структуралізму, який обмежувався вивченням мови «в собі і для себе». Та вже з кінця минулого століття дослідницька увага закономірно зміщується з вивченого уже центру на проблемну периферію і закріплюється на межі галузей наукового знання: виникають етнопсихологія, психолінгвістика, когнітивна психологія, соціолінгвістика. Соціолінгвістика – це галузь мовознавства, що становить синтез соціології та лінгвістики і вивчає питання суспільного існування й суспільні умови розвитку мови.

Як зазначає шведський політолог Урс Альтерматт, «для європейців сьогодні важливішими від релігії є мова і культура, які в європейських державах становлять ключові сфери і принципові розпізнавальні ознаки» [93, с. 112].

Розгортання соціолінгвістичних досліджень в Україні стало можливим лише в умовах незалежності, коли українську мову почали використовувати в різних сферах суспільного життя. Соціолінгвоукраїністика нині визначає свою наукову проблематику, концептуальні засоби та методіку дослідження. Об'єктом вивчення науковців стали мовна ситуація, соціальні аспекти мовно-комунікативних процесів, світовий досвід мовного будівництва, соціодіалекти та ін.

Функціональна соціолінгвістика є пріоритетним напрямом сучасного українського мовознавства. Це відгалуження соціолінгвістики, що виникло в шістдесятих роках минулого століття, базується на цілком очевидній концептуальній засаді: умови реального функціонування мови виступають

тим чинником, що формує систему мови. Попри очевидність цього факту, дослідження реального функціонування української мови, конкретної мовної діяльності в кореляції із соціокультурними аспектами буття українського етносу не набули належного розвитку у вітчизняній лінгвістиці. Тому питання історії та особливостей розвитку української літературної мови сьогодні становлять особливий інтерес у зв'язку з актуальними завданнями вироблення об'єктивної, науково виваженої концепції національної історії України загалом та концепції історії української культури і української літературної мови як найважливішого формувального складника її. На думку В.Гумбольдта, завдяки розмаїттю мов безпосередньо збагачуються наші знання про світ і примножується те, що пізнається нами в цьому світі. Учений був переконаний, що ніщо інше так не здатне наблизити до розгадки таємниць людини і характеру народів, як їхні мови [116, с. 124]. Мова, за В.Гумбольдтом, є орган, що утворює думку. Мислення не тільки залежить від мови взагалі, а до певної міри зумовлене кожною конкретною мовою. Мови – органи оригінального мислення. [116, с. 128]

О.Потебня постійно цікавився питаннями народності і мови, взаємовідношення націй і мов, народності й особи, дво – і багатомовності, майбутньою долею націй і мов («Думка і мова», 1862; «Мова і народність», 1895; «Про націоналізм», 1905). Засуджуючи денаціоналізацію, учений стверджував, що всі мови мають невичерпні внутрішні можливості для розвитку. У рецензії на збірку «Народні пісні Галицької й Угорської Русі» Я.Головацького розглянув питання про право української мови на літературно-писемну форму [47, с. 32].

У багатьох працях торкався питань української мови Бодуен де Куртене, зокрема, стверджував, що українська мова є окремою східнослов'янською мовою («Кілька слів про об'єктивну та суб'єктивну самобутність України з погляду мовного племінного, національного й державного», 1925), приділяв увагу явищам палаталізації і диспалаталізації українських приголосних («Два питання із вчення про «пом'якшення» або

палаталізацію в слов'янських мовах" 1893), осудливо висловлювався щодо москофільського язичія («Кілька слів про порівняльну граматику індоєвропейських мов», 1881). Учений послідовно відстоював право українського народу на вільний розвиток своєї мови й культури («Про з'їзд славистів і про платонічний панславізм», 1903), на шкільництво українською мовою («Українське питання з позанаціональної точки зору», 1913), підтримував прагнення галичан створити у Львові національний університет («Українські університети в Польській державі», 1922). Засуджував спроби польського уряду, підтримані частиною польських учених, замінити назву «Україна» на «Мала Русь» («Про національне питання», 1926). Обґрунтовував давність і самобутність української мови, досліджував її історію і О.Бодянський. Учений обстоював фонетичні принципи українського правопису, нормалізацію української літературної мови на основі полтавського діалекту, відзначав милозвучність української мови.

Широкі наукові інтереси М.Грушевського зумовили його звертання до питань мови як історика, філософа та психолога. Грушевський обґрунтував зв'язок української мови з іншими індоєвропейськими мовами, обстоював концепцію неперервного історичного розвитку української мови. Самобутність української мови вчений пов'язував з особливостями висловлювання, з внутрішньою формою слова, розвивав думки О.Потебні та І.Франка про значення рідної мови в соціальній еволюції людини. У ролі важливого знаряддя культурного та державно-політичного життя українського народу вчений бачив вироблену культурну, літературну мову: «У наші часи нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває своєю рідною мовою культурну працю; весь культурний запас зберігається рідною мовою; культурна мова стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національного існування» («Визволення Росії та українське питання», 1907). М.Грушевський надавав великого значення науці рідною мовою, так само як і рідномовній школі та вищій школі. Учений вважав, що поки мова не здобуде собі місця у вищій школі, поки вона не

служить органом викладання в університетах та інших навчальних закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі «нижчої, культурно неповноцінної нації» [52, с. 36].

Як зазначає Л. Мацько, «мова – це культурний феномен, у якому акумулюється інтелектуальний та духовний досвід народу, тому втрата її призводить до втрати національної ідентичності, щобільш – загибелі нації як цілісного організму. Мова є тим чинником, що дає змогу представникам однієї спільноти розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні» [181, с. 58].

Формування, становлення і розвиток української мови, існування взагалі як мови окремої самобутньої нації в добу бездержавності українського народу супроводжувалося негативним явищем, що дістало назву *лінгвоцид* (від лат. *lingua* – мова, *caedere* – знищення).

Рецидив лінгвоциду спостерігаємо і сьогодні. Звернувшись до офіційних документів, зокрема довідки Рахункової палати України «Про результати аналізу стану виконання комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження», відзначаємо, що необхідні умови для всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя в Україні й досі не створені.

Виконання заходів щодо реалізації Державної програми розвитку і функціонування української мови, незважаючи на те, що знаходиться на контролі міністерства, не є достатнім.

**Актуальність** роботи полягає у потребі дослідити явище лінгвоциду, наслідки якого ще не є достатньо вивченими. Сучасне українське суспільство не знає всієї нищівної сили лінгвоциду української мови і його згубного впливу на національну культуру. Актуальною залишається потреба, дослідивши це, подолати шкідливий вплив наслідків і рецидиви залишків лінгвоциду в сучасному українському суспільстві.

Через політичну ситуацію, у якій перебувала Україна з к.ХVІІ – ХХ ст., ця проблема тривалий час не могла досліджуватися у вітчизняному мовознавстві аж до проголошення України незалежною державою. Для процесу утвердження української мови як державної **актуальними** є дослідження питань історії української літературної мови як наукової дисципліни, що накопичує знання про історичний мовний розвиток, розкриває його закономірності, дозволяє в кінцевому результаті глибше пізнати історичний шлях української нації. Разом з іншими науками історичного спрямування вона опинилася серед тих галузей знання, у яких існує чимало «білих плям», замовчуваних персоналій, невідомих документів. Однією з таких «білих плям» є явище лінгвоциду, що супроводжувало історичний розвиток української мови майже чотири останні століття.

Питання історії української літературної мови досліджували історики української літературної мови, зокрема автори відповідного академічного курсу П.Плющ, В.Чапленко, Ю.Шевельов, О.Горбач, М.Жовтобрюх, П.Тимошенко, І.Білодід, П.Горецький, І.Огієнко, С.Єфремов, А.Животко, П.Ковалів, В.Німчук, В.Русанівський, С.Єрмоленко, Г.Півтора, М.Степаненко та інші. Варто згадати цінні лінгвістичні студії М.Драгоманова, М.Грушевського, М.Возняка, К.Студинського, І.Франка про українську мову, про мову конкретних художніх творів та явища в українській мові. Обґрунтовували давність і самобутність української мови М.Максимович та О.Бодянський.

В останні роки, коли почалося переосмислення історичних та культурних національних процесів, в Україні з'явилися розвідки, у яких автори намагаються дати об'єктивну оцінку стану української мови (Я.Радевич-Винницький, В.Іванишин, В.Лизанчук, В.Статєєва та ін.).

За останній час зросла кількість наукових праць, статей про *лінгвоцид* української мови (Л.Мацько, Л.Масенко, І.Фаріон, В.Радчук, В.Христенко та ін.)

Хронологічні рамки дослідження продиктовані тим, що період кінця XIX – початку XX ст. посідає важливе місце в національно-культурній, зокрема й у мовній, еволюції України і саме в цей період найбільш гостро постає мовне питання. Це зумовлювалося не тільки загальновідомою філософською тезою про важливу роль мови у житті людського суспільства, але й спеціальним статусом української мови в підросійській Україні. Як відомо, в царській Росії функціонування української мови регламентувалося офіційними заборонами. Українське слово допускалося тільки в художню літературу (та й то з певними обмеженнями). В інших сферах українська мова фактично заборонялася. Тож питання, пов'язані з існуванням і розвитком української мови в зазначений період були особливо гострими і відповідно недостатньо дослідженими, бо невизнання української мови і заборона її використання уже автоматично виключали її з офіційної лінгвістики.

Дотичними до теми роботи є питання, які розглядалися у дослідженнях М.Грушевського «Про українську мову і українську школу», С.Єфремова «Мартиролог українського слова», Б.Сокола «Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї в XIX – на початку XX ст.», Ю.Шереха «Пороги і Запоріжжя», Л.Масенко «Мова і політика», Р.Дембчевського «За право мови», В.Карпової «З історії українського правопису в Галичині (1917 – 1939 рр.)» та ін.

Розглядала проблеми нормалізації української літературної мови, підвищення її культури О.Курило «Уваги до сучасної української літературної мови». Звертався до історії української літературної мови О.Синявський «Мова творів Григорія Сковороди», «Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення», «Потебня як дослідник української мови» та ін. Однак багато аспектів окресленої проблеми залишилися поза увагою дослідників. До цього часу немає окремої праці, яка б всебічно висвітлювала політику лінгвоциду і її згубні наслідки для розвитку української мови. Тому дослідження дасть змогу не лише чітко уявити соціолінгвістичну картину



розвитку української мови в ХІХ – на початку ХХ ст. (а відповідно культури, освіти, історії), але й сприятиме пошуку шляхів розвитку мови в майбутньому.

**Об’єкт** дослідження – асиміляційна мовна політика царського уряду Росії щодо українства; становище і стан української мови, її проблеми у ХІХ – на початку ХХ століття.

**Предметом** дослідження є законодавчі та підзаконні акти царського уряду з питань мовної політики і зокрема ті, що стосувалися української мови, звіти місцевих державних установ центральним і вищим органам державної влади, які характеризують процес реалізації цих законів на теренах України; громадянська позиція в мовному питанні діячів української науки і культури та українських громадських організацій.

**Мета дослідження:** дослідити явище лінгвоциду української мови, дати ретроспективний критичний аналіз стану української мови у ХІХ – на початку ХХ ст., теоретично обґрунтувавши причини виникнення явища лінгвоциду, його вплив на розвиток української мови та шляхи боротьби з ним, до яких вдавалася інтелігенція українського народу; формувати усвідомлене ставлення громадян до націєтворчої і державотворчої ролі мови.

Відповідно до мети дослідження поставлено **такі завдання:**

- 1) дати визначення лінгвоциду та охарактеризувати його ознаки у різних наукових поглядах;
- 2) простудіювати наукові, науково-популярні та публіцистичні праці, у яких висвітлювалася історія розвитку української мови;
- 3) розглянути типології мовної політики як основного складника національної політики, що віддзеркалює її принципи, відповідає панівній у конкретному суспільстві ідеології;
- 4) схарактеризувати види мовних ситуацій як взаємодію соціально-комунікативних систем різних мов і системи однієї і тієї ж мови;

5) дослідити архівні матеріали, вивчити офіційні документи XIX – початку XX ст., які встановлювали дискримінаційні межі функціонування української літературної мови;

б) простежити шляхи боротьби за українську мову і засоби протидії лінгвоциду, до яких вдавалася українська інтелігенція.

Магістерська робота є спробою синтезувати увесь матеріал про лінгвоцид як мовну політику, спрямовану на ліквідацію мови підкореного народу та лінгвоцид української мови в означений період.

Методологічну основу дослідження складають положення філологічних та філософських наук про значення, суспільну природу мови як засобу спілкування; положення наукової теорії пізнання про взаємозв'язок мови і мислення; теоретичне положення про мовлення як знакову діяльність, пріоритетну роль мови у розвитку особистості; концептуальні положення соціолінгвістів, етнолінгвістів про роль і значення мови у формуванні нації, держави, суспільства.

**Мета і завдання** роботи, специфіка об'єкта дослідження і фактичного матеріалу, різноплановий характер проблеми зумовили необхідність застосування комплексної методики й часткових дослідницьких прийомів: зіставно-типологічного, контекстуально-інтерпретаційного, описового, культурно-історичного, історико-порівняльного.

**Джерельною базою** дослідження стали матеріали, у яких представлено документи про русифікаторську політику Російської імперії. Досліджувалися наукові і публіцистичні праці визначних учених, діячів культури та окремі твори письменників XIX – початку XX ст., які розглядали питання історії та розвитку української мови; науково-лінгвістична та сучасна періодика.

**Теоретичне значення** дослідження полягає в науковому обґрунтуванні причин виникнення лінгвоциду як наслідку мовної асиміляційної політики у критичному аналізі, його впливу на розвиток української мови. Результати вивчення доповнюють становлення цілісної картини історії української

літературної мови (XIX – початку XX ст.), уносячи до неї нові знання й оцінки.

**Практичне значення** роботи полягає в тому, що її матеріали, положення та висновки, отримані в результаті дослідження, сприятимуть розширенню і збагаченню історії української літературної мови, історичних фактів, збереженню та передачі мовного досвіду. Зібрані й узагальнені в роботі матеріали можуть бути застосовані науковцями при розробці соціолінгвістичних, історично-культурологічних, педагогічних спецкурсів, спецсемінірів з даної тематики; при створенні синтетичних праць з історіографії української лінгвістики, історії української літературної мови.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. З теми дипломної роботи магістра підготовлено науковий виступ “Історія та розвиток української мови: погляди науковців” на наукову конференцію студентів та магістрантів за підсумками НДР у 2017-2018 навчальному році. Основні положення роботи апробовано на Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Дискурс у колі антропоцентричних наук: загальнолінгвістичні та прикладні аспекти» (28 березня 2019 р., м. Миколаїв)

**Обсяг і структура роботи.** Робота складається із вступу, двох основних розділів, висновків та списку використаних джерел, що налічує 85 позицій. Загальний обсяг роботи – 84 сторінки.

## РОЗДІЛ 1

### ЛІНГВОЦИД ЯК МОВНА Й СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

#### 1.1. Націєтворча роль мови

Конкретно-історичну форму спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру називаємо нацією. Розвиток людського суспільства іде від народності до вищого її виявлення – нації. Між народністю і нацією є принципова різниця, але немає виразної часової межі. Народність визріває в націю. Процес цей відбувається століттями, а свою сформованість доводить нація своїми діями, вчинками.

Світова література не має єдиної думки щодо визначення поняття «нація». Американський соціолог Г.Кон пов'язує націю з інтегративною особливістю ідей; його співвітчизник В.Сульцбах – з національною самосвідомістю; австрійський соціальний філософ О.Бауер – із спільністю характеру людей та єдністю їх історичної долі. Існують географічні, біологічні, психологічні потрактування терміну «нація».

Тому, визначаючи поняття нації, слід органічно поєднувати та враховувати і соціально-економічні, й етнічні, і соціокультурні, і духовні чинники.

Згідно з «Малою енциклопедією етнодержавотворення», «нація – культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси соціально-психологічного порядку. Визначальним для її утворення є історично-генетична єдність, що становить основу національної самосвідомості. Відсутність спільної свідомості й пам'яті перетворює народ просто в населення певної території». Тому загарбники всіх часів, щоб утримати народ у покорі, намагалися насамперед знищити їхню свідомість, стерти пам'ять про минуле шляхом заборони рідної мови, культурних традицій, звичаїв і обрядів, які формувалися століттями. У той же час відродження нації пов'язане з поверненням власної пам'яті, історичного

досвіду розвитком рідної мови та культури. Націю можна визначити як спільність людей, що формується завдяки єдності таких засад:

- 1) територіальних: кожна нація має свою територію, «життєвий простір»;
- 2) етнічних: нація формується, як правило, з людей одного етнічного складу. Етнічні ознаки – це самобутність, мова, усвідомлення спільності походження, єдності історії, традицій;
- 3) економічних: спільність господарських зв'язків універсального рівня консолідує людей, пов'язує єдиною справою, сподіванням на позитивні результати;
- 4) загальнокультурних: мови, традицій, звичаїв, обрядів, що передаються від покоління до покоління. Немає мови – немає і нації. Нація також згасає, якщо втрачається її культура, порушуються традиції, нехтуються звичаї, забувається історія;
- 5) психологічних: нація має спільні риси психічного складу, які розширюються в процесі спільного життя, діяльності, спілкування.

На думку Ю.Бойка [101, с. 111], самотворення нації йде двома лініями: перша лінія – біологічний просторовий розрост нації, друга – творення своєї – біологічної специфіки, формування і вдосконалення духовності. З останньою тісно пов'язана мова.

Разом з побутом, звичаями, релігією, спільністю економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей мова є внутрішнім змістом національної спільноти. Це та духовна субстанція, з якої розвивається прагнення формувати націю.

Кожна нація проходить у своєму розвитку певні етапи, що якісно відрізняються один від одного. Основним критерієм, який можна покласти в основу класифікації цих етапів, є усвідомлення людьми своєї спільності – культурної, територіальної, економічної. У цьому визначенні на перше місце виноситься критерій культурної або духовної спільності. Звісно, що наявність своєї території і будь-якої суспільної організації є першим

необхідним чинником існування і розвитку народу. Але без створення своєї осібною культури, без розуміння духовної єдності таке суспільне об'єднання людей залишиться лише механічним конгломератом, що не має свого майбутнього, яскравим прикладом чому є історія Римської імперії або Золотої Орди. І навпаки, нація, об'єднана однією ідеєю, має всі шанси зберегти свою національну самобутність і після втрати своєї держави і території. Історія знає безліч прикладів цьому: єврейська нація зберегла свою духовну єдність протягом століть бездержавного життя. Отже, саме в народній культурі, **мові** вбачаємо основу нації. Саме всі ці складники репрезентують етнокультурне ядро нації, яка спочатку стає нацією – культурою, а потім – нацією – державою.

## **1.2. Державотворча роль мови**

Процеси державотворення пов'язані з усвідомленням суспільних функцій мови, із стратегічним підходом до питань мовної освіти. Адже мова – це не лише засіб спілкування, а й генетичний код нації.

У державотворчому процесі мова виконує дві головні функції. «Всередині країни мова інтегрує, об'єднує, консолідує етнос, народ в єдиний національно-духовний організм. Роль зовнішньої функції мови полягає у виокремленні держави з-поміж інших країн, в утвердженні нації і держави серед багатомовної спільноти. Це об'єктивний природний процес. Навмисне порушення його, агресивно-зловісне припинення функціонування будь-якої мови інакше не можна охарактеризувати, оцінити, як злочин проти народу» [276, с. 12].

Держава починається з мови. Це видно на прикладі становлення Індонезії, Чехії. У становленні незалежної держави, у розвитку рідної культури, а також у здійсненні державної політики величезна роль належить рідній мові.

Індонезія понад 300 років перебувала під владою Голландії. Метрополія, бажаючи увіковічнити своє колоніальне панування, докладала всіх зусиль, щоб накинати індонезійському суспільству голландську мову.

Майже за двадцять років після проголошення незалежності індонезійська молодь висунула гасло: «Єдина батьківщина – Індонезія, єдина нація – індонезійська, єдина мова – індонезійська» [276, с. 15]. І цей курс успішно проводиться в незалежній Індонезії. Починаючи з четвертого класу початкової школи і в середній школі, усі предмети викладаються тільки індонезійською мовою. У вищих навчальних закладах викладання ведеться теж індонезійською мовою, але іноді лекції читаються англійською (вживання голландської – мови колишньої метрополії – заборонено).

Як відзначає І. Ющук, «спільна для всього суспільства мова дає змогу сконцентрувати весь його інтелектуальний потенціал і таким чином, у процесі історичного розвитку, врешті-решт переростає у могутню рушійну силу суспільного прогресу» [276, с. 12].

Коли Італія 1861 року здобула незалежність, італійська мова ледь животіла: із понад 25 млн. населення Італії тільки 600 тисяч володіли італійською мовою, інші розмовляли німецькою, французькою, діалектами [276, с. 15]. «Італію створено, тепер треба створити італійців», – зробив висновок один із керівників національно-визвольної боротьби [276, с. 16]. І за дорученням італійського уряду відомий письменник Алессандро Мандзоні розробляє програму утвердження італійської мови серед населення Італії. Втілення в життя цієї програми дало змогу консолідувати населення Італії в одне італійське суспільство. Можна зробити екскурс в історію греків, сербів, болгар, чехів та інших народів. Тепер у їхніх великих та малих містах панують грецька, сербська, болгарська, чеська мови, витіснивши поширені колись мови завойовників.

Згідно з «Енциклопедією української мови» «державна мова закріплена традиційно або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях,

на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики» [254, с. 126]. Термін з'явився в часи виникнення національних держав. В однонаціональних державах немає необхідності юридичного закріплення державної мови. В багатонаціональних країнах конституцією (законодавством) статус державної закріплюється за мовою більшості населення.

Історична доля українського народу склалася так, що його мова протягом історії не завжди функціонувала як державна. Після монголо-татарської навали переважна більшість українських земель опинилася у складі Великого князівства Литовського. Сформована на давньоруській основі українсько-білоруська літературна мова, що, залежно від живого мовного середовища, виступала в українському чи білоруському варіантах, починаючи з XIV ст. функціонувала в законодавстві, судочинстві, державному і приватному листуванні. Українська мова мала статус, близький до державного, у XIV – першій половині XVI ст. і на землях Галичини та Західної Волині.

Після приєднання України до Росії спеціального акта про державність української мови не було прийнято, бо функціонування її у генеральній, полкових, сотенних канцеляріях, у судах, ратушах – у всіх державних установах Гетьманщини вважалося природним.

На землях, що залишилися під владою Польщі, українська мова дедалі більше зазнавала всіляких утисків. На сеймі 1669 р. ухвалено постанову, що король давніх привілеїв дотримуватися не буде і всю документацію видаватиме тільки польською і латинською мовами. У XVIII ст українська мова тут майже цілковито зникла з офіційного вжитку. На українських землях, які опинилися під владою Австро-Угорщини, українська мова тільки час від часу з'являлася в офіційних цісарських та королівсько-цісарських документах і як державна згодом була зведена фактично нанівець, уживаючись іноді тільки у приватних актах.



На Лівобережній Україні в державних установах українська мова збереглася до початку 80-х рр. XVIII ст., коли російський царат ліквідував залишки автономії України. Відтоді аж до 1917 року на всіх історичних землях України, що були в складі Російської імперії, вона майже перестала функціонувати не лише в державних установах, а й в освітніх закладах. Тільки в січні 1919 року законом Директорії Української Народної Республіки українська мова була проголошена державною із забезпеченням прав мов національних меншин. Такий самий Закон ухвалила (15.II.1919) Західноукраїнська Народна Республіка. Державність української мови була утверджена згодом і на Закарпатті.

Статус української мови близький до державного гарантувався «Положенням про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», яке було затверджене ВУЦВК та РНК УРСР 6. VII. 1927. «Положення» забезпечувало рівноправність мов усіх національних меншин України. Однак з 30-х рр. до жовтня 1989 року воно не виконувалося, що спричинило обмежене використання української мови як державної й призвело до звуження її функцій на більшій частині території України, до гальмування природного розвитку її системи, вдосконалення функціональних стилів. Усе це неминуче вело до денационалізації українського народу, гальмувало його національно-духовний розвиток. У зв'язку з цим громадськість республіки дедалі наполегливіше порушувала питання про необхідність надання українській мові статусу державної. Особливо велику активність у цьому плані розгорнуло Товариство української мови ім. Т.Шевченка.

І лише 28 червня 1996 року в Конституції України, прийнятій Верховною Радою, зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України... Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» (ст. 10)

Для реалізації ст. 10 Конституції України 1997 року утворено Раду з питань мовної політики при Президентові України й департамент із здійснення мовної політики при Державному комітеті України у справах національностей та міграції. 1998 року проходила Всеукраїнська акція «Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову,» у рамках якої, зокрема, відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська мова як державна в Україні», на якій відзначено, що процес удержавлення української мови йде надто повільно.

Одні народи успішно відроджують свої мови, інші зазнають чимало невдач на цьому шляху, але долають їх і рано чи пізно приходять до заповітної мети. Адже народ залишається народом, поки живе його мова. Цю істину добре усвідомлювали завойовники. Недаремно метою правителів усіх імперій була насамперед мовна асиміляція підкорених земель.

Чим глибше заходив цей процес, тим довше трималися імперії. Але вони не є вічними. Тож, звільняючись з-під колоніального ярма, народ вирішує одну з найважливіших проблем, що постає перед ним, – відродження занедбаної рідної мови.

### **1.3. Мовна політика та її типи**

Мовна політика існувала в усі часи, однак теоретичне осмислення цієї невід'ємної сфери суспільного життя постало, за словами Ю.Жлуктенка, кілька десятиліть тому. Найперші ґрунтовні теоретичні розробки та узагальнення питання мовної політики належать західним дослідникам, котрі, як зауважує автор, створили «спеціальну теорію мовного планування» [130, с. 15 – 17].

З огляду на функціональну багатоаспектність мови, мовна політика, яку на Заході ще називають мовним облаштуванням, мовним плануванням і яку досліджують у межах соціолінгвістики, теж багатоаспектна і неоднорідна. Це утруднює вироблення універсального визначення щодо терміна «мовна політика», через що одна організація з питань мовних проблем –

«Обсерваторія мовних політик», утворена в 1996 р., включила до своєї програми й таке завдання, як «сприяти виробленню дефініції мовних політик». Найвдаліше визначення категорії «мовна політика» належить відомому французькому соціолінгвістові Луї-Жану Калве – «комплекс засобів свідомого впливу на стосунки між мовою (мовами) та суспільним життям» [159, с. 23].

Кожну мовну політику проводять відповідно до її типу. Дослідники відзначають насамперед існування територіальних типів мовної політики, одні з яких – місцеві, регіональні (провадяться в межах певної федеральної одиниці, регіону, області тощо), інші – вписуються в рамки загальнодержавних мовних стосунків.

Найосновнішими з мовних політик є ті, що їх провадять окремі держави. Державна мовна політика може виходити за межі держави (зовнішня мовна політика), стосуватися її внутрішнього мовного життя (внутрішня, національна мовна політика) або поєднувати їх. Серед зовнішніх мовних політик вирізняють політику асиміляційної інтернаціоналізації, коли певна країна – нерідко в минулому колоніальна держава – поширює власний мовний код за межами своїх кордонів.

Коло внутрішніх мовних проблем кожної країни власне, однак практично скрізь вони стосуються проблем багатомовності.

Політику врегулювання мовного життя в багатомовних державах здійснюють по-різному, залежно від специфіки та історичних традицій держави, ідеологічної позиції владних структур та етнонаціональної концепції, виробленої ними.

Кожна мовна політика та її практичне втілення має два аспекти:

- 1) соціолінгвістичний;
- 2) лінгвістичний;

До першого належить розробка та вдосконалення законодавчих норм розв'язання питань щодо статусу мов та рівня їхнього функціонування, узгодження відносин між офіційною та іншими мовами, що співіснують у

державі. Лінгвістичний аспект мовних політик включає конкретні впливи на мову. З-поміж них виявляємо:

- реформа письма;
- заміна одного алфавіту іншим;
- втручання у процес творення слів;
- керування процесом стандартизації мови й створення нових орфографій (часто з ідеологічною метою відмежуватися від колишньої домінуючої мови) та ін.

Соціолінгвісти вирізняють кілька типів мовних політик:

#### I. Політика стратегічної багатомовності

Стратегічний мультилінгвізм будується на основі засобів прагматичного характеру, коли країна на офіційному рівні одномовна, може вдаватися до вживання двох або кількох мов, що побутують на її території, залежно від комунікативних потреб або політичної, соціальної, економічної ситуації. У такий спосіб держава надає мовам своїх етнічних меншин максимальної можливості функціонувати. При цьому всі вони володіють й офіційною мовою країни.

#### II. Політика офіційної одномовності

Суть цієї політики полягає в тому, що, незважаючи на багатоетнічний склад населення, усі провідні комунікативні функції – у політичному, юридичному, соціальному, економічному планах, делегуються одній мові. В одних випадках – це національна мова більшості населення на території держави; в інших – іноземні колоніальні або постколоніальні мови, що теж поширені на території всієї країни; у третіх – поширення певних офіційних мов у межах складових частин федеральних за своїм устроєм країн. Це також може бути або мова більшості населення, або імпортована мова.

#### III. Місцева (регіональна) мовна політика

Така мовна політика є складовою частиною загальнонаціональної мовної політики і провадиться тільки в певних регіонах країни – залежно від специфіки регіонів.

#### IV. Політика офіційної двомовності або тримовності (багатомовності)

Політика офіційної двомовності існує в декількох видах:

а) необмежений територіально офіційний білінгвізм, що базується на персональних правах у межах всієї країни, стосується всіх членів мовної спільноти, незалежно від того, у якій частині держави вони живуть;

б) територіальний офіційний білінгвізм передбачає застосування двох певних офіційних мов усіма членами мовної спільноти, але тільки в межах відповідного регіону. Це надає мові національної меншини, яка переважає або є достатньо чисельною у даному регіоні, статусу співофіційної, принаймні декларованого. Серед регіонів, де практикується такий тип мовної політики, – Каталонія та Іспанія;

в) офіційна двомовність застосовується у відносинах з державою (з центром), оскільки на місцях – у кожному регіоні (складовій федеральній частині) – провадиться політика офіційної двомовності. Таким є мовне облаштування Федеральної Бельгії, Швейцарії.

#### V. Політика диференційованого юридичного статусу

Мовні права більшості населення країни є повнішими, ніж ті, що відведені міноритетним мовним спільнотам, і це юридично закріплено й офіційно визнано. Серед таких країн дослідники виокремлюють Албанію, усі Балтійські країни, Болгарію, Македонію та ін.

#### VI. Асиміляційна мовна політика

В основі такої політики – насильницьке нав'язування пригнобленим національностям мови й культури панівної нації.

Власну мовну політику може чинити тільки незалежна держава з усіма атрибутами державності, серед яких конституційність – наявність основного закону країни – є одним з найголовніших.

Науковий інтерес до вивчення мовних проблем та мовних політик зростає. Усвідомлення мови як «основи неперервної історичної пам'яті народу, його ідеалів, моралі та етики, історичної долі, відбитої в мовній

семантиці, образах та символах» [159, с. 28 – 32], поглибило розуміння її потрібної ідентифікуючої ролі – як головної ознаки:

- 1) етнічності окремої особи;
- 2) окремішності етносів;
- 3) як однієї з найменших ознак державності країни.

Мовна політика породжує відповідну мовну ситуацію в країні.

Загальний опис мовної ситуації України містять дослідження В.Брицина, О.Тараненка, Н.Шумарової та ін. Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання мовних проблем України вивчали Б.Ажнюк, Ю.Жлуктенко, Л.Лазаренко, О.Чередниченко.

### **Висновок до розділу**

Отже, розвиток людського суспільства іде від народності до вищого її виявлення – нації. Народність визріває в націю.

Процеси державотворення пов'язані з усвідомленням суспільних функцій мови, із стратегічним підходом до питань мовної освіти. Держава починається з мови як однієї зі своїх інституційних ознак.

Державна мовна політика може виходити за межі держави (зовнішня мовна політика), стосуватися її внутрішнього мовного життя (внутрішня національна мовна політика) або поєднувати їх. Серед зовнішніх мовних політик найчастіше вирізняють політику асиміляційної інтернаціоналізації, коли певна країна поширює власний мовний код за межами своїх кордонів. В основі такої політики – насильницьке нав'язування пригнобленим національностям мови й культури панівної нації.

## РОЗДІЛ 2

### СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

#### **2.1. Лінгвоцид української мови: передумови виникнення**

Мова відображає історію народу, який нею користується. Протягом століть український народ не мав політичного суверенітету, заперечувалася його етнічна самобутність, його мова трактувалася як місцевий різновид чи то російської, чи то польської панівних мов і перебувала під загрозою знищення.

Усі колонізатори позбавляють колонізовані народи політичних прав, але, як правило, не заперечують їхньої етнічної тотожності. Колонізаторами українського народу були нації генетично, а тому й культурно близькі до українців. Їхні асиміляторські інтенції поширювалися не тільки на соціальну верхівку, а й на увесь етнос. Соціальне поглинання українського народу панівним етносом було задумом і реальною політикою як Польщі, так і Росії. Культурно-історична близькість цих народів створювала сприятливий ґрунт для глибокого проникнення чужинецьких елементів в українську культуру і насамперед у мову, оскільки це найочевидніша й багато в чому визначальна ознака як етнічної, так і національної ідентичності.

На перших етапах формування українська літературна мова зіткнулася з багатьма труднощами. Зокрема, відомо, що граматичні норми, словник літературної мови ґрунтуються на загальнонародній мові. Однак коли панівні генетично споріднені мови розвиваються інтенсивніше, то уникнути їхнього впливу неможливо. На розвиток літературної мови залежного народу завжди впливають прямі запозичення й кальки з мов панівних.

За таких умов органічність мовотворчого процесу порушують як реальні, так і уявні загрози мовної асиміляції. Органічний мовний розвиток реально можливий лише за умов політичного суверенітету народу. Для суверенного народу мова є насамперед засобом спілкування, схожість її в

чомусь з іншою мовою не викликає занепокоєння, оскільки це факт історії. Мова національно залежного народу – об’єкт особливої уваги, що цілком закономірно, бо нація, національно й соціально пригнічена, втрачає свої позиції в соціально престижних, прогресивних сферах суспільної життєдіяльності, а це призводить до її культурного відставання, яке може спричинити культурний занепад. За таких умов мова перестає поповнювати свої лексичні запаси в тих сферах життєдіяльності, від яких вона відлучена як звичайний комунікативний засіб.

Окрім цього, формування й становлення української мови, функціонування її в усіх сферах життя, існування взагалі як мови окремої самобутньої нації супроводжувалося негативним явищем, що дістало назву лінгвоцид. Лінгвоцид на українському ґрунті спричинила втрата Україною своєї державності, а згодом і територіальної цілісності, внаслідок чого суспільне і культурне життя українського народу виявилось надовго узалежненим від суспільно-політичних процесів сусідніх націй. Лінгвоцид завжди є стратегічною метою всіх без винятку завойовників, різняться лише його тактика та форми.

## **2.2. Види лінгвоциду української мови**

На думку учених, форми лінгвоциду можуть бути жорсткими чи поміркованими, відвертими чи закамуюльованими. У науковій літературі існує декілька визначень лінгвоциду. За Я.Радевичем-Винницьким, лінгвоцид – це «свідома, цілеспрямована політика і суспільна практика панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скерована на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денационалізації й асиміляції» [167, с. 62].

Як відомо, основою лінгвоциду є асиміляторська мовна політика. Низку праць з вивчення асиміляторської мовно-культурної політики опублікувала Л.Масенко. Науковець системно і повно висвітлила стратегію мовної політики, яку провадив комуністичний режим в Україні упродовж



усього радянського періоду її історії. Л.Масенко обґрунтувала процеси мовно-культурної асиміляції українського населення, показала роль мовної політики КПРС у нинішньому кризовому стані міських мовних середовищ країни. Як засвідчили праці дослідниці, національна політика у мовній сфері, починаючи з 1930-х років, продовжила асиміляційну політику Російської імперії, відрізняючись від неї на суто словесному рівні політичної демагогії.

Досліджуючи мовну політику кінця XIX – початку XX століття, дійшли висновку, що явище лінгвоциду було основою національної політики Російської імперії.

На нашу думку, лінгвоцид – це різновид мовної політики, в результаті якої шляхом активного цілеспрямованого втручання у внутрішню структуру мови, обмеження використання її суспільних функцій відбувається поступове зменшення і згасання комунікативної, інформаційної, пізнавальної, а відтак мислеоформлюваної функцій, що в кінцевому результаті призводить до асиміляції й денаціоналізації народу панівною нацією.

Мовознавці вважають, що лінгвоцид має дві основні форми: *мовообмеження* (мова не популяризується, не заохочується її активний вжиток, часткова заборона) і *мовонищення* (активне усунення мови з усіх сфер її можливого вжитку, обмеження функцій, повна офіційна та неофіційна заборона).

Історична довідка свідчить, що мовонищення активно застосовували щодо української мови ще в царській Росії. Деформації піддавалися правопис, фонетика, граматики і особливо лексика. Вилучалися з мовного вжитку лексичні і фразеологічні одиниці, які мають національно-символічний зміст: «Україна», «Київська Русь», «українська нація». З архівних джерел дізнаємося про сувору заборону призначати на посаду вчителів малоросів, а кожного, хто проявляв найменшу схильність до українського, негайно звільняти. Практикувалося субсидування окремих газет у Києві, Херсоні, Полтаві, Катеринославі та ін. з метою боротьби проти українців. У газетах показували тотожність великоросів з українцями та

пояснювали, що малоросійська мова утворилася шляхом полонізації російської в минулі часи і т.д.

Професор І.Сікорський поширював думку: українська і російська мови нібито різняться фонетично (фізично), але збігаються духом (психологічно). Існування паралельних мов є розкіш, якої природа не терпить. Тому, на думку вищеназваного професора, українську мову треба заборонити.

### **2.3. Стан української мови у XIX – на початку XX ст.**

Лінгвоцид як процес цілеспрямованого нищення мови нації став гальмом в історії становлення і розвитку української мови.

Бездержавність України та агресивна політика панівних держав (Польщі, Росії, Австро-Угорщини) позначилися на мові, позбавленій функціонування у сферах комунікацій, пов'язаних з діяльністю управлінського апарату, армії, фінансової системи, поліції, суду, школи, різних галузей науки тощо.

За таких умов українська мова набула некомплексного характеру, бо в ній не формувалися, а коли й були сформовані, то поступово занепадали функціональні стилі (офіційно-діловий, науковий, виробничо-технічний, публіцистичний), не розширювалися або й зовсім не утворювалися спеціальні пласти лексики та фразеології. В окремі періоди, коли послаблювався національно-мовний гніт, функціональні стилі та лексика української мови розвивалися, проте здебільшого мали наслідувальний характер, оскільки копіювали панівні державні мови (російську, польську, німецьку, угорську, румунську).

Унаслідок політичних причин мовотворчий процес в Україні відбувався в несприятливих для нього умовах, що позначилося на стані самої мови. По-перше, розвиток її на основі старослов'янської мови, був перерваний у XVIII столітті через зміну політичного становища України. По-друге, нова українська літературна мова зароджувалася на основі народнорозмовної за політичної (державної) роз'єднаності української

території, і це згодом мало не призвело до роз'єднання літературно-мовного процесу. По-третє, на вирішальному етапі розвитку української мови на більшій частині української мовної території (на Наддніпрянщині) українська літературна мова не мала впродовж більш як столітнього (до 1917 р.) періоду існування апробації в школі, а в періодиці, науковому вжитку, громадсько-політичному житті – мала дуже обмежену (з 1905 р.). Українську літературну мову на початку XIX ст. творило і вживало тільки вузьке коло дуже нечисленної, з огляду на денаціоналізацію, інтелігенції.

Процес оформлення трьох східно-слов'янських народностей і їхніх мов завершився на початок XVI ст. Успадкована з часів Київської Русі києворуська літературна мова в її стильовій різноманітності трансформувалася в староукраїнську літературно-писемну мову, відому з писемних пам'яток у двох виявах: книжна українська мова і мова слов'яноруська (слов'яноукраїнська), тобто церковнослов'янська (старослов'янська), що протягом кількох століть зазнала східнослов'янського впливу.

Як зазначає Л.Мацько, провідною тенденцією в розвитку української літературно-писемної мови XVI століття є утвердження її на народнорозмовній основі [180, с. 74]. До середини XVI ст. українська мова потіснила слов'яноруську навіть у жанрі конфесійної літератури. Свідченням цього є переклади «простою мовою» низки конфесійних текстів (Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561pp., Крехівський Апостол 60 – pp. XVI ст., Волинське Євангеліє 1571 р., Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р.). Одночасно з утвердженням «простої» мови в першій половині XVI – другій половині XVII ст. зростає значення мови церковнослов'янської – цьому сприяли чинники позамовного характеру, зокрема наступ католицизму на східнослов'янські землі. Після укладення Люблінської унії 1569 р. абсолютна більшість українських земель опинилася в складі Польського королівства, де у зв'язку із контрреформацією посилювалися утиски некатоликів, особливо православного населення України.

Одним із засобів покатоличення й асиміляторської політики в Україні було переслідування української мови – як слов'яноруської, так і «простої».

Отже, українська мова розвивалася в складних і несприятливих умовах, які ще більше погіршилися із приєднанням України до Російської імперії. Ще до 1654 року українські письменники і наукові діячі зіткнулися з обмеженням свободи слова. Українські друковані видання, що потрапляли в першій половині XVII ст. до Московської держави, зазнавали цензурних утисків з боку царя Олексія Михайловича та православної церкви.

Друкарство в Москві було державною монополією, тому підлягало нагляду патріарха. Так, 1626 р. український учений Лаврентій Зизаній – Тустановський хотів видати в Москві «Катехизисъ». Священний собор дозволив друкувати цю книгу, лише після змін у творі окремих положень.

Після підписання в 1667 р. Андрусівської угоди, згідно з якою Україну поділено між Польщею і Московією, цар Олексій рішуче забороняє друкувати книжки на території України: «...все те, в в которых местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари, смертию казнены и книги собрав сожжены были и впредь чтобы крепкий заказ был бесчестных воровских книг никому ... нигде не печатати под страхом смертной казни» [113, с. 2 – 6].

Непринятною для Московської держави була і мова українських видань. У 1672 р. видається новий указ: «Во всех местах всяких чинов людям учинить заказ крепкой с большим подкреплением, чтобы те люди польския и латинския печати никто у себя в домах и втай, и явно не держали, а приносили бы и отдавали воеводе» [113, с. 8 – 24].

1690 р. патріарх московський Йоаким своїм указом забороняє все церковне українське письменство. На виконання цього наказу спалено перший том книги видатного діяча православ'я Дмитрія Ростовського «Четыи Мінеї», а наступні видання виправлено «по великорусской грамматике».

1693 року Московський патріархат заборонив увозити до Москви українські книги, попередньо сповна скориставшись із них і вибудувавши

свою інтелектуальну, зокрема мовознавчу, доктрину. Саме «Грамматика слов'янська» (1619) Мелетія Смотрицького стала підвалиною філологічного знання московитів аж до граматики М.Ломоносова 1755 року [197, с. 33]. А першу граматику власне російської, а не церковнослов'янської мови написав швед Лудольф [197, с. 33].

Як відзначав академік О.Піпін, за часів царя Олексія в Московщині була всього одна друкарня. В Україні розвиток друкарства розпочався ще з середини XVI ст. Велику роль у цьому відіграла Києво-Печерська лавра. Архімандрит Єлисей Плетенецький викупив у спадкоємців Федора Балабана гарну друкарню і перевіз її до лаври. Первенцем лаврського друку став Часословець, що вийшов 1617 року. За короткий час друкарня розвиває надзвичайно інтенсивну видавничу діяльність. Вона випускає церковні і богослужбні книжки, підручники, словники, полемічні і теологічні твори, наукові праці, узагалі стає осередком цілого українського видавничого руху. В Україні – в Острозі, Львові, Києві, Чернігові, Дермані, Новгороді-Сіверському, Почаєві, Крем'янці, Стратині, Здолбунові, Крилосі, Рахманові, Черчі, Четверці та в багатьох інших містах [61, с. 23] уже активно діяли друкарські майстерні, які видавали церковну і світську літературу. Що ж до Росії, то як зазначає О. Піпін, у цей час функціонувала лише одна друкарня, яка обмежувалася видавництвом лише церковних книжок; там побутували «церковный фанатизм, вражда к науке, упрямый застой, нравственное одичание и ожесточение Москве, наконец, понятно, что для книжного дела нужны настоящие ученые люди: у себя дома таких людей не было; их стали призывать из Киева» [234, с. 18].

Цілеспрямоване і організоване нищення української нації, її мови, культури, духовності особливо інтенсивно починається за часів Петра I.

Відповідно до указів Петра I 1708, 1709, 1721, 1726 років було замінено кирилицю на гражданку, остання з яких абсолютно не відповідала фонетико-морфологічній природі нашої мови, запроваджено цензуру при друкуванні українських книжок у Москві.

«Це була найбрутальніша цензура, яку знав коли світ, – це свідомий явний наказ знищити українську літературну мову й українську культуру, і то від царя, що пишався запровадженням до себе європейської культури. І далі аж до кінця XVIII століття, поки не забувся цей наказ, ані одна книжка українською мовою вже світу друком не побачила...Ширилася українська рукописна книга» [197, с. 121].

Цензура в усі часи свого існування була знаряддям у руках панівних класів для придушення прогресивної думки. Її початки відносяться до глибокої античності. В середньовіччі вона стала знаряддям церковників у боротьбі з наукою. Власне, Майнцький архієпископ у 1486 році вперше організував цензурні установи спочатку для церковних, а опісля і для світських друків [66, с. 258]. У XVI столітті цензура була запроваджена в усіх державах Західної Європи. Протягом XVIII – XIX століть тут плоступово скасовуються попереджувальні заходи проти видань. Однак у XIX столітті вони ще широко практикуються в Росії і Австрії.

Уже з початку XVIII ст. прослідковуємо різкі заборони на право друкувати книги українською мовою. Зокрема, 5 жовтня 1720 р. Петро I видає указ «О именовании Киевопечерского и Черниговского монастырей и о непечатании новых книг без позволения Духовной Коллегии», у якому говорилося: «Понеже Его Императорскому Величеству известно учинилось, что в Киевской и Черниговской типографиях книги печатают несогласно с великороссийскими печатями, но со мноюю противностью к Восточной церкви...» [76, с. 244].

У січні 1721 р. царський уряд видав регламент, згідно з яким зобов'язувалося всі твори «...презентовать в Коллегиум. А Коллегиуму рассмотреть должна нет ли какого в письме оном прегрешения». «За прегрешения» накладалися суворі стягнення. Великі штрафи сплачували київська лаврська та чернігівська друкарні. У 1724 р. московський Священний Синод стягнув з українського архімандрита Печерської лаври в

Києві 1000 карбованців штрафу за те, що він надрукував у лаврській друкарні «Тріодь» – «не зовсім із великоросійською мовою згідну» [220, с. 76]

Крім того, у часи правління Петра I започатковано практику пограбування українських архівів, вивізши їх до Росії. Це був надійний шлях позбавлення народу його історичної пам'яті та національних цінностей.

Справу Петра I продовжили його наступники. Зокрема 1729 року вийшов указ Петра II (онука Петра I), який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження, а згодом заборонено викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753). Наступних п'ять – десять років (1755, 1766, 1769, 1775, 1786) – заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки [220, с. 36].

Лєвова частка цих заборон припадає на роки правління Катерини II (1762 – 1796), один із визначальних політичних принципів якої полягав у цілеспрямованому «обрусєнии народов». Саме за часів її царювання створено ідею «національного єдинства» українського і російського народів [255, с. 62–65]. Найголовніші «заслуги» в нищенні української мови і культури Катерини II полягали в запровадженні навчання російською мовою у Київській Академії та українських колегіях (1783).

Було наказано «о непременно и неукоснительном наблюдении как учителям, так и учащимся правил российского правописания», а дяки та священники мали читати молитви і правити Службу Божу голосом «свойственным российскому наречи» [163, с. 25]. Особливим винаходом Катерини II була всеохоплююча кампанія перейменування назв поселень: село Микитине, колишній Микитин Ріг, де у 1638 – 1652 р.р. була Січ, стало містом Нікополем; с. Матвіївка – м. Павлоградом; містечко Новоселиця, колишнє запорізьке місто Нова Самар, – м. Новомосковськом; с. Домаха, згодом Кальміуська слобода, стало Маріуполем; с. Орлик – Ольвіополем, тепер Первомайськ. На Півдні України первісні назви поселень витіснено іменами членів керівної імператорської родини або ж, як данина

тогочасній моді, грецькими назвами: Катеринослав, Олександрія, Сімферополь, Катеринополь, Мелітополь, Херсон тощо [255, с. 62 – 65].

Імператриця розуміла, що антропоніми не іменна справа, а передусім духовна й політична. Це один із визначальних способів індивідуалізації етносу. Зі зруйнуванням історичної топоніміки зникає увесь пласт культури, чого і треба було досягти російським царям. Новий топонімійний простір, який створила Катерина, давав початок новій системі буття: відчужувати українця від його історії, яка досі існувала через згорнутий духовний центр – топонім.

Історична довідка свідчить: за часів правління Катерини II Синод Російської православної церкви видає низку розпоряджень, спрямованих проти української книги:

1766 р. – суворий наказ Києво-Печерській лаврі друкувати лише ті книги, що видаються в московській друкарні, випробувані й затвержені синодом;

1769 р. – сувора заборона Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою і розпорядження вилучити ті букварі, що вже були розповсюджені і використовувалися;

1784 р. – наказ митрополитові Київському і Галицькому Самуїлові карати студентів та звільняти з роботи викладачів Києво-Могилянської академії, які використовували українську мову;

1786 р. – наказ митрополитові Київському контролювати лаврську друкарню, щоб не було ніяких відмінностей з московськими виданнями, а в Києво-Могилянській академії запровадити в систему навчання мову, узаконену для всієї імперії.

Катерина II видає також іменні укази, що стосуються функціонування української мови в освітніх закладах і в церкві:

1763 р. – про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії;



1782 р. – про створення спеціальної комісії для запровадження в усіх навчальних закладах Російської імперії єдиної форми навчання та викладання російської мови;

Наслідок «жорстокости Петра I і цинічної безоглядности Катерини II» [256, с. 2] полягав у витворенні так званої слов'яноруської мови, що виникла як «заступлення староукраїнської літературної мови церковнослов'янською» [256, с. 3] (кінця XVII – початку XVIII ст.), остання з яких була основою і знаряддям формування російської культури. Тобто почав витворюватися «общерусский язык» і якраз із допомогою своїх вірнопідданих стали писати штучним мовним витвором, опертим на спільну для церкви (хоч у різних адаптаціях) церковнослов'янську мову. Перебуваючи в полоні заборон на свою староукраїнську мову із народною фонетикою, діалектною північно-західною основою, освічене українство рятувалося компромісом – слов'яноруською мовою. Безкомпромісними zostалися народна пісня, школярські вірші, колядки, інтермедії, приватні листи, щоденники, а також до певного часу (1780 – 1784) адміністративно-судові документи. Однак через неможливість друкувати ці тексти, що стали останнім притулком для рідного слова, єдино можлива у друкованій слов'яноруська мова несподівано стала тим штучним засобом для розчищення місця новій українській літературній мові – не на церковнослов'янській, а на народній основі.

С. Єфремов зазначає, що часи блискучого для Росії царювання Петра I і Катерини II з погляду народних інтересів були для України найтяжчими. Водночас цей період характеризується бурхливим розвитком усної народної творчості. З'являється велика кількість рукописних збірників українських народних пісень. У цей час вийшли друком відомі такі рукописні збірники українських пісень XVIII ст.: 1728 – 1730 рр. – збірник козака Гадяцького полку Захарія Дзюбалеви́ча; 1780 р. – М.Новикова; 1728 – В.Трутовського. Збереглася невелика кількість рукописних збірників прислів'їв та приказок. Так, у збірнику І.Утівського (1738 – 1743 рр.), учня Харківського колегіуму,

зібрано прислів'я та приказки, афористичні вислови зі світських і духовних книг, короткі новели фольклорного характеру.

Тим часом освічена частина українського суспільства дедалі більше оволодівала російською літературною мовою, яка давала можливість на кінець XVIII ст. читати й вивчати наукову і художню літературу, відкривала нові сфери пізнання і культурного спілкування. Це звужувало потребу в старокнижній українській літературній мові, виробленій у XVII ст. Українська мова на народній основі стала мовою села і нижчих малоосвічених верств населення.

Лінгвоцидні XVII і XVIII ст. стали простором для трьох різновидів української мови: староукраїнської, що сягає давньокиївських часів, слов'яноруської та народної (простої) української – виплекали в народному сховку просту народну українську мову, що сміхом увірвалася через «Енеїду» І.Котляревського, силою та ніжністю зазвучала у творах Т.Шевченка та Г.Квітки.

Романтизм прийшов в Україну у 20-х роках XIX ст., і мова, позбувшись своєї функції інструмента у часи класицизму, стала помітною суспільстві, і влада знову посилила заборони.

Уже 1812 року за вказівкою цензури було закрито перше періодичне видання України – газету «Харьковский еженедельник». У 1817 році після виходу у світ кількох чисел закрито журнал «Український домовод», що видавався в Харкові. А у грудні 1819 року Міністерство народної освіти звернулося з вимогою до місцевої влади закрити журнал «Украинский вестник», що виходив у Харкові з 1816 року. У цьому журналі опубліковано твори П.Гулака-Артемівського «Пан та Собака», «Солопій та Хівря», «Тюхтій та Чванько», «Писулька до того, котрий що божого місяця Українського гінця по всіх усюдах розсилає». Видавці для заохочення публіки до читання цього місцевого часопису спочатку розсилали його безкоштовно. Журнал постійно зазнавав утисків.

Напади на мову посилилися. Згідно з розпорядженням 1829 року в повітових судах і магістратах Київської губернії було впроваджено ведення діловодства виключно російською мовою [1].

1850 року видано розпорядження про якнайсуворішу цензуру всього, що пов'язане з українською мовою та народністю [2].

24 травня 1858 року на адресу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора з грифом «таємно» надійшов з Петербурга з третього відділу Міністерства внутрішніх справ пакет такого змісту: «У Санкт-Петербурзі в 1857 році на малоросійській мові вийшла книга під заголовком «Грамматика». Уклінно прошу вас розпорядитися, аби всі книгопродавці у ввірених вам губерніях зобов'язані були підписками не тримати в себе цієї книги для продажу. Якби в когось із них була ця книга, то розпорядіться опечатати всі примірники печатками і в такому виді чекати особливого розпорядження» [2]. Однак чи пошта не спрацювала швидко, чи урядові чиновники забарилися, але конфіскувати книги було вже запізно. Із 500 примірників, отриманих книгарнею Дейкуна, наприклад, в крамниці залишилося лише 44. В іншому магазині із доставлених 33 книг не залишилося жодної, тож поліції нічого не залишилося, як збирати у власників магазинів свідчення про тих, хто конкретно купував ці книги. І книга розійшлася так швидко, незважаючи на те, що урядові структури заздалегідь доводили, що її видання є «самої вдорной затеей и самої вредной нелепостью» [155, с. 48].

Дійшло до того, що почали забороняти навіть окремі літери з української абетки, тобто «малоросійською мовою» дозволялося поки що ніби й читати, але лише в російській інтерпретації. На це вказував, зокрема, виданий 1859 р. в Росії урядовий циркуляр, згідно з яким визначалося, що твори малоросійського нарiччя повинні друкуватися не інакше, як російськими буквами [163, с. 26].

Такі розпорядження повинні були переконати всіх у тезі, висловленій В.Белінським про те, що немає малоросійської мови, а є обласний

малоросійський діалект, як білоруський, сибірський та інші подібні їм обласні діалекти. Тому літературною мовою освічених малоросіян повинна бути російська мова. З цією метою видавалися розпорядження про поліпшення викладання російської мови. Так, 1849 року видано розпорядження про поліпшення вивчення російської мови в гімназіях [3]. А вже зі звітності за 1849 року дізнаємося про заходи, вжиті директорами гімназій і училищ Київського округу щодо поліпшення вивчення російської мови в гімназіях і училищах [2]. Однією із умов кращого опанування російською мовою вважалося призначення викладачами навчальних закладів «осіб російської національності і православного віросповідання» [5].

Послідовно від початку XIX століття українським школам накладають російську систему освіти. У 1807 році учитель Харківської гімназії Т.Селіванов писав: «Ми застали в училищах самого Харкова учителів, які спілкувалися з учнями виключно українською мовою; але ми, новоприбулі із семінарії вчителі, згідно з розпорядженням керівництва, зломали їх і привчили говорити російською» [163, с. 78].

Колоніальна система з метою русифікації українського народу та гальмування його культурно-національного розвитку, постійно висилала з України українські інтелектуальні сили та надсилала велику кількість великоросійських колоністів. Орест Левицький, відомий діяч на українській культурній ниві, поборник українського слова, згадував, як директор 4-ої київської гімназії Михайлов (що з ним Левицький був у дружніх стосунках) розповідав йому про одержання циркуляра від російського міністра освіти Толстого. У тому циркулярі пропонувалося директорам шкіл подавати до міністерства конфіденційні відомості про «увлекающихся» вчителів для переміщення їх «для пользы службы» на працю до північних російських губерній. Унаслідок цього наказу багатьом викладачам, які проявляли любов і повагу до рідного слова, пропонували змінити місце роботи і проживання. Зокрема, І.Білецький змушений був переїхати працювати до Вологодської губернії [163, с. 79].

Дослівно зазначений циркуляр звучав так: «Міністерство народної освіти п. Управляючому Київським учбовим округом Его императорское Высочество Высочайше повелевать соизволили:

1. Доручити міністрам і головнокомандуючому прийняти залежні від них міри до поступової заміни, по можливості, посад в Західних губерніях чиновниками із російських і переведення туземців у Великоросійські губернії.

2. Поставити незаперечним правилом, щоб ніхто з українців, крім тих, хто сповідував Православну віру, не міг бути там призначеним на службу, якщо він не прослужив попередньо 10 років у Великоросійських губерніях або у військах в офіцерських чинах, і тоді тільки переводити тих, які виявилися повністю благонадійними” (авт. перекл.) [4].

Система підготовки управлінських науково-технічних та педагогічних кадрів на всіх рівнях мала на меті формування «імперської людини». Представники такої генерації, як вважав М.Грушевський, «працювали для культури і писемства російського, збагачували їх своєю працею, допомагали їм піднятися, а про своє писемство і мову не дбали, бо тут нічого не можна досягти, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду» [52, с. 17].

У руслі зазначеного не випадково українську мову постійно обмежували до рівня селянського діалекту. Вважалося, що піднесення цього наріччя до мови, літератури та науки буде становити небезпеку для російської єдності, а, отже, цьому потрібно всіма засобами перешкодити.

#### **2.4. Валуєвський циркуляр 1863 року**

Уже у 1863 році польське повстання, яке було жорстоко придушене, дало царському уряду привід з новою силою вдарити по українству. Ще з початку шістдесятих років поляки, таємно готуючи повстання, щоб відвернути від себе увагу, почали публічні цькування всього українського. Найбільше дісталось недільним школам для простого народу, які організувала київська громада. Їх звинувачували у підготовці нової

гайдамаччини, у виношуванні планів відокремлення від Росії і т. ін. Усе те і позначилося на українському рухові після поразки польського повстання. Звинувачення підхопив редактор впливової імперської газети «Московские ведомости» М.Катков.

Так, 22 червня 1863 р. в № 136 газети він звинуватив українофільство в прямому зв'язку з повстанням 1863 року, стверджуючи, що воно було справою рук «польської інтриги». Катковська істерія викликала миттеву відповідну реакцію в правлячих колах. «Опасным и вредным» було оголошено Євангеліє в перекладі П.Морачевського, щоб не допустити його в друк ( бо друкувалося Євангеліє українською мовою). У цей час і з'явилося «секретное отношение по цензурному ведомству за № 394, що увійшло в історію як Валуєвський циркуляр (1863).

Витяг з цього документа:

«Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своей оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным.

Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещённую, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих замыслов политических принялись под предлогом распространения грамотности и просвещения за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п. В Санкт-Петербурге собираются пожертвования для издания дешёвых книг на южнорусском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение в с.-петербургский цензурный комитет. Сей последний особенно затруднялся пропуском упомянутых изданий, имел в виду

следующие обстоятельство: обучение во всех училищах производится на общерусском языке, и употребление в училищах малороссийского языка нигде не допущено; сам вопрос о пользе возбуждения этого вопроса принято было большинством малороссов с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный...» [5].

18 липня 1863 року в листі міністрів народної освіти О.Головніну П.Валуєв повідомляв про зроблене ним розпорядження цензурному відомству про заборону друкувати книги «малоросійською мовою» духовного змісту, так і навчальних і «взагалі призначених для початкового читання народу» (єдиний виняток був зроблений для «произведений изящной словесности») [65, с. 302 – 303].

Міністр народної освіти з цього приводу зауважив у своїй відповіді 20 липня 1863 р., що переслідувати треба дії та думки, а не мову і що слід дозволити друкувати книжки українською мовою. Але його позиція не вплинула на дальший розвиток подій [65, с. 305].

Валуєвський циркуляр, стверджуючи, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може», був ударом по українській культурі загалом. Почалася кампанія проти розвитку української літератури, відкриття шкіл з українською мовою навчання, яка проводилася як у Москві й Петербурзі, так і в Києві та інших містах України. Валуєвський циркуляр повністю паралізував українське книгодрукування в другій половині XIX столітті: 1865 року вийшло лише дві українські книжки, 1866 – жодної, 1867 – три, 1868 – дві, 1869 – одна [170, с. 5 – 8].

Ще 17 березня 1863 року Київський генерал-губернатор Антоненков, відповідаючи на запит у зв'язку з підготовкою Валуєвим циркуляра, доводив, що вживання української мови «не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно

политический. Сторонники малороссийской истории, достигнув знания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не останутся, а опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии» [137].

Того ж 1863 року з наказу Міністерства внутрішніх справ закрито газету «Черніговский листок» (після 61-го числа, що вийшло 6 серпня), яка подавала матеріали й українською мовою, а її редактора Леоніда Глібова звільнено з посади вчителя гімназії. Заборонено статтю Миколи Костомарова «Правы ли наши обвинители? (По вопросу об издании книг научного содержания на южнорусском языке)», підготовленої влітку для заснованої тоді в Петербурзі літературної газети «Глобус». Це була відповідь ученого на випадки газети «Московские новости» «против малорусского литературного движения», а також, власне, і проти Валуєвського циркуляра, який, будучи таємним, не публікувався, але одразу ж увійшов в силу і був відчутний усім українством.

Видавництво М.Костомарова випустило для популяризації знань серед народу лише дві книжечки – «Арифметику» О.Кониського та «Оповідання із святого письма» Опатовича. Продовжити цю серію не дала реакція. Заборонено також увіз і поширення в імперії львівського часопису «Мета».

У 1864 році в Петербурзі вийшов збірник М.Номиса (Матвія Симонова) «Українські приказки, прислів'я і таке інше», з якого цензура зняла понад 200 одиниць зібраного матеріалу.

М. Симонов у листі до О.Кониського, який перебував тоді на засланні в Тотьмі Вологодської губернії, 14 березня повідомляв: «Тепер так більше пімплюсь з приказками – цензура дає гарту доброго. З місяць тупав, поки дозволили контетувать її гаспидську виправдницькими листами, а тепер дає роботи, чекаючи усе і вздовж і поперек і задержуючи листи неділь на три» [137].



З-поміж «почерканих» були і такі: «Що Бог в нас народе, а люд наробе – москаль же теє у невіч зведе», «Московська правда», «І єму тільки віри, як у москалеві правди» [132].

У 1866 році видано інструкцію на підтвердження заборони популярної літератури українською мовою.

Газетам «Губернские новости», які виходили в центрах губерній, заборонено друкувати навіть етнографічні матеріали.

На основі Валуєвського циркуляру з'явився «Указ Синоду духовним цензурним комітетам», що мав силу закону. Тут містилася спеціальна заборона щодо релігійної тематики в українській художній літературі. Було заборонено не тільки українські переклади до Біблії та інших конфесійних текстів, а й будь-які видання цією мовою, пов'язані з релігією. Зокрема, тут сказано, що духовна цензура не повинна допускати до друку жодного рукопису релігійного змісту українською мовою – ні оповідань зі Священної історії, ні проповідей, ні житій святих, ні навіть художніх творів з релігійними сюжетами, – тобто будь-яких текстів, що мали хоч якесь відношення до релігії і церкви [240].

На початку 70-х років XIX століття український рух трохи поживався. Почали виходити періодичні видання, розпочалася плідна робота по вивченню історії, етнографії, мови, фольклору України. Ожила діяльність Старої Громади. Увінчалась успіхом справа з відкриттям у Києві Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства.

Заходами Відділу було порушено клопотання про заснування премії імені М.Максимовича за найкращі праці з історії, географії, етнографії та філології і вже зібрано чималу суму, але на це офіційна влада не дала дозволу. Водночас Відділ опікувався публікацією творів видатного вченого.

На III Археологічному з'їзді, що відбувся 1874 року в Києві, члени Відділу виступили з рефератами, що дали цьому міжнародному форумові багату і насичену інформацію про Україну та продемонстрували її потужні наукові можливості.

Упродовж семи місяців з початку 1875 року газета «Киевский телеграф» стала фактично українською трибуною Відділу, незважаючи на прискіпливий цензурний нагляд. Ще 16 січня 1875 року з Головного управління у справах друку надійшла вказівка Київському окремому цензоріві ставитися до цієї газети «с особенной осмотрительностью и между прочим не допускать в ней никаких статей, проводящих украинофильские тенденции» [137, с. 91].

Із 16 співробітників редакції 14 були свідомими українцями, членами Відділу, найактивніші з них Ф.Вовк, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Зібер, П.Чубинський.

На сторінках газети з'явилися статті С.Подолінського, критикувалася станова школа, висувалися вимоги створення школи з рідною мовою викладання. Нове піднесення національного відродження в Україні стурбувало царський уряд, який вбачав у ньому вияв сепаратизму.

Юзефович написав статтю з обвинуваченням Відділу, що не була опублікована лише завдяки генерал-губернаторові О.Донаукову-Корсакову, який опікувався цією інституцією і не хотів, аби на неї падала тінь.

Юзефович після невдалої спроби опублікувати статтю вдається до політичного доносу, надіславши до Петербурга записку «О так называемом украинофильском движении». Тавруючи цей рух як «австро-польську інтригу», він звертав увагу властей на «тенденциозные издания» українською мовою, зокрема, на перекладі повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» як спробу протиставити «малороссийское наречие» «великорусскому языку». Звинувачуючи в політичних гріхах діячів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства та газети «Київський телеграф», Юзефович назвав цілу низку прізвищ найактивніших «українофілів».

Ці явні та таємні доноси викликали занепокоєння офіційного Петербурга. 27 серпня 1875 року «в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания молитвенников на малорусском языке» цар Олександр II велів створити «особое совещание»

«для всестороннього обговорення цього питання» на чолі з міністром внутрішніх справ Тимашовим, до якого ввійшли міністр народної освіти Толстой, головний начальник III відділу Потапов, обер-прокурор синоду і таємний радник Юзефович.

Вихідним робочим документом стала записка Юзефовича. На її основі зокрема шеф жандармів розпорядився занести до «Алфавіту» (реєстр неблагонадійних, що вівся у III Відділі) Драгоманова, Чубинського, Куліша, Білозерського, медика Носа, Кониського. До матеріалів комісії було долучено справу Косача-Лободовського про масове розповсюдження в Новоград-Волинському повіті літератури українською мовою.

Волосний писар М.Лободовський (автор перекладу повісті «Тарас Бульба») одержав цю літературу від голови місцевого з'їзду мирових суддів і посередників Петра Косача. Було також з'ясовано, що Лободовський «состоит под особым покровительством Драгоманова и Косача». Справник наказав зібрати всі книжки, скласти їх список і подати начальству. Було конфісковано 158 примірників (28 назв), з-поміж яких «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Перебендя», «Наймичка» Т.Шевченка, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Сіра кобила», «Ориця», «Листи з хутора» П.Куліша, «Запорожці» і «Рибалка Панас Круть» І.Нечуя-Левицького, твори О.Стороженка, «Байки» І.Крилова та «Сорочинський ярмарок» М.Гоголя в українських перекладах [137, с. 96].

Новоград-Волинський справник доносив губернаторові, що «главними агитаторами» були Косач і його дружина, сестра колишнього професора Київського університету М.Драгоманова, які «по образу жизни своей старались уводить по каждому шагу хлопманию, сближаясь исключительно с низким классом народа». Косача звинувачували в тому, що він прийняв на службу Лободовського і постачав йому літературу.

Справу Косача-Лободовського було використано як один із зручних мотивів для заборони українського слова. Позиція комісії, а отже, і найвищих офіційних кіл, зводилася до того, що «вся литературная деятельность так

называемых украинофилов должна быть отнесена к прикритому только благовидными формами посягательству на государственное единство и целосность России» [137, с. 98]. Ширення книжок і просвіти народу українською мовою було витлумачено як маскування далекоглядної мети «возвести простонародное наречие Южной России на степень литературного языка, как посредством переводов на оное произведение русской и иностранных литератур, так и издание оригинальных починений» [137, с. 99].

## **2.5. Наслідки Емського указу Олександра II**

Засудивши український рух як явище небезпечне й неприпустиме, комісія виробила низку заходів, основні з яких і склали зміст Емського указу Олександра II (його повна назва «Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 18 мая в городе Эмс»).

18 травня 1876 року в м. Емсі Олександр II підписав указ про абсолютну заборону українського письменства. Емський указ містить 11 пунктів, які призначалися для трьох урядових відомств – Міністерства внутрішніх справ (5 пунктів), Міністерства народної освіти (5 пунктів) і III відділу Імператорської канцелярії (жандармерії) (1 пункт). Він істотно обмежував розвиток української культури, забороняв українську науку, освіту, переклади та ін., стосувався також і театральної справи, фактично заборонив український театр.

На Міністерство внутрішніх справ покладался обов'язок контролювати виконання п'яти пунктів з першої частини указу.

«Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций)» [228, с. 381].

Відповідно до цього указу в підросійську Україну не могли ввозитися ніякі видання українською мовою з-за меж Російської імперії, тобто з Галичини, Буковини тощо. Це засвідчував пункт 1 указу:

«Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии» [228, с. 381].

Указ забороняв українські переклади.

«Воспретить в Империи печатание на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т.е. не печатались так называемой «кулишовкой»)» [228, с. 381].

У примітці 1 до пункту 2 зазначалося, що пункт 2 Емського указу фактично повторював Валувський циркуляр 1863 р., дещо розшифрувавши його:

«Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшего повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить» [228, с. 381].

Примітка 2 до пункту 2 Емського указу посилювала цензуру українських видань, зобов'язуючи всі українські твори проходити не тільки місцеву, а й центральну цензуру – Головне управління у справах друку в Санкт-Петербурзі. У примітці 2 сказано:

«Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления (Валуевский циркуляр), можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография и чтобы разрешение

давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати» [228, с. 381].

Заборонена була в школах Російської імперії українська література. Про це свідчив пункт 7 Емського указу, контроль за виконанням якого покладался на Міністерство народної освіти:

«Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губурниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта» [228, с. 381].

Емський указ не тільки гальмував розвиток української культури, освіти, науки, а й містив заборону світоглядного плану, ставлячи перешкоди формуванню в українців почуття їхнього національного усвідомлення через літературу, публіцистику, школу.

Про це свідчать, крім названих, пункти 4, 5, 6, 8, 9 указу.

Пункт 4 стверджував підтримку з боку Російської держави антиукраїнських періодичних видань, зокрема галицької московської газети «Слово», щоб забезпечити в Галичині противагу українофільському органу – газеті «Правда», яка трактується в указі як ворожа російським інтересам.

У пункті 5 йшлося про заборону в Російській імперії періодики, яка сповідувала українські ідеї. Указ забороняв, зокрема газету «Киевский телеграф» з огляду на її шкідливий вплив на суспільство.

Друга частина Емського указу містила пункти 6 – 10, що призначалися для Міністерства народної освіти і забороняли українську школу. Ці пункти мали суворішу конфіденційність, тому про них мало що знало українське громадянство.

Пункти 6 – 9 стосувалися безпосередньо освіти.

«6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратить серьёзное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих кругов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадёжными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадёжности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшее повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадёжным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напоминать о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов» [228, с. 382 – 383].

Емський указ суттєво гальмував і розвиток української науки, заборонивши українські наукові центри, наукові інституції, зокрема Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

«10. Закреть на неопределённый срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения) и допустить затем открытие его вновь, с представлением местному Генерал-Губернаторству права хадатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисторусском направлении» [228, с. 383].

Третя частина Емського указу складалася з одного пункту і призначалася для жандармерії – III відділу Імператорської канцелярії. Цей пункт стосувався найвизначніших діячів української науки і культури другої половини XIX ст. – співробітників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, членів Київської громади М. Драгоманова і П. Чубинського.

«11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов» [228, с. 383].

По суті стали обов'язковими всі одинадцять параграфів остаточних рекомендацій комісії: заборона викладання будь-яких предметів українською мовою, вилучення з бібліотек усіх нижчих і середніх училищ видань, заборонених другим параграфом проекту (власне, це стосувалося книг, обумовлених у 1 – 2 пунктах указу); перевірка на благонадійність усіх викладачів навчальних закладів України; «признавалось бы полезным» узяти за загальне правило у навчанні округи України призначати викладачів – великоросів, а малоросів розподіляти в навчальні заклади Санкт-Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів; адміністративне переслідування М. Драгоманова та П. Чубинського.

Проте цими заборонами Емський указ не обмежувався. Дія його була ширшою: він гальмував розвиток української науки. Заборонялися власне українські центри, інституції. Через це в підросійській Україні за царизму не могла бути створена на державному рівні Українська Академія наук – вона була заснована тільки в 1918 році в УНР.



Після Емського указу значна частина українських письменників була змушена перенести друк своїх творів до Галичини, де умови для цього були сприятливіші.

Вплив горезвісного указу відчувся навіть під час такого, ніби й цілком неполітизованого заходу, як загальний перепис населення, який проводився у 1897 році.

Великому сумніву піддавалася тоді графа про рідну мову. В одному з київських середніх закладів, наприклад, учні почали записувати своєю рідною мовою українську. Та насторожене керівництво швидко поклало цьому край. На заперечення учнів, що вони говорять по-українськи, і з дитинства чують цю мову і тому вважають її рідною, урядовці відповідали: «Ви виховуєтеся в російському навчальному закладі і тому рідною мовою для вас повинна бути російська мова» [126, с. 14 – 47].

Однак кільком болгарам і сербам, які хоча й виховувалися в цьому ж російському закладі, дозволили заповнити графу про мову так, як вони хотіли. Тому й не дивно, що в результаті такої переписки виявилось, що один брат був українець, а інший змушений був стати росіянином [126, с. 14 – 47].

В Києві, наприклад, для того, щоб потрапити на афішу публічного концерту, українські пісні повинні були бути перекладені французькою, і співець народну пісню «Дощик, дощик капає дрібненький» виконував так:

La pluie, la pluie,  
 Qui tomъe doucement...  
 Je pensais, je pensais, –  
 C'est un zaporogut, maman!

У 1917 році дослідникові М.Корніловичу потрапив до рук невідомий раніше громадськості документ – копія заповіту Олександра II, його достовірність була засвідчена Олександром III. Заповіт написаний Олександром II у Лівадії 8 / 20 вересня 1876 року і пізніше не був скасований. Він носив політичний і сімейний характер. Цар заповідав своєму синові Олександрю оберігати єдність монархії, вважаючи, що «могутність

Росії основана на єдності держави, а тому все, що може вести до порушення цієї єдності і окремого розвитку різних народностей для неї шкідливо і не повинно допускатись» [151, с. 161 – 162].

Варто зазначити, що син, як міг, намагався не допускати окремого розвитку різних народів, і це стосувалося насамперед українського народу.

Емський указ став поштовхом для проголошення нових указів, циркулярів, розпоряджень, що забороняли українську мову.

Так, уже 23 липня 1876 року Миколаївська міська поліція отримала циркуляр Головного управління у справах друку про заборону виконувати пісні українською мовою у громадських місцях [7]. А 23 червня 1876 року Харківський генерал-губернатор отримав розпорядження про заборону постановки п'єс українською мовою [8].

У щоденнику Кістяківського знаходимо копію «высочайшего повеления о запрещении ставить спектакли, издавать текст к музыке на украинском языке» [9].

1878 року текст Емського указу було вміщено на перших сторінках мініатюрного «Кобзаря» Т.Шевченка, виданого 1878 року в Женеві у друкарні М.Драгоманова «Громада». Це видання нелегально переправилося до Росії. Уперше цей документ на теренах Росії оприлюднено у статті «До історії указу 1876 року», що з'явилася в журналі «Україна» (1907 р.).

Тим часом утиски української культури тривали. Праця Івана Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» через заборону в Росії вийшла у Львові. Заборонено збірник пісень Миколи Лисенка. Знищено тираж книжки Пантелеймона Куліша «Хуторная философия и удалённая от света поэзия».

У 1881 році Ф.Лебединцеву дано дозвіл на видання журналу «Киевская старина», але неодмінно з попередньою цензурою. Міністерство внутрішніх справ дозволило ставити п'єси українською мовою, обставивши це специфічною вимогою: щоб в один вечір, поряд з українською, неодмінно ставили і російську п'єсу [137, с. 96–97] (французько-фламандський варіант).

Київський же генерал-губернатор О.Дрентель, усупереч царському дозволіві, узагалі заборонив українським трупам виступати в Києві і на території генерал-губернаторства (Київська, Подільська, Волинська Губернії) [137, с. 96 – 97].

Цензор Рафальський, який пильнував журнал «Киевская старина», заборонив літеру «і» в українських текстах, натомість вимагав ставити «и», що призводило до лексичних непорозумінь («кінь» – «кинь». «віл» – «вил» і т.ін.) [137, с. 96 – 97].

Головне управління у справах друку за наказом міністра внутрішніх справ Д.Толстого не дозволило в українських текстах для журналу «Киевская старина» застосовувати фонетичний принцип, установлений Академією наук «для малоросійського словника».

Поліція згідно з відповідними розпорядженнями закривала друкарні й накладала заборону на книжки, надруковані за українським правописом. Так, у 1883 році заборонено рукопис Бараковського «Маруся Чурай» українською мовою [10]. У 1886 році в Київській друкарні Корчака-Новицького заарештовано книги, надруковані відповідно до норм українського правопису [10].

Дуже часто публіцистичні статті, художні твори цензура забороняла не з причини їх змісту, а через те, що написані вони були українською мовою.

Відомі цензурні поневіряння драми Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Автора заставили безкінечно переробляти цей твір, давали зрозуміти, що в перекладі російською мовою він буде дозволений. Цензор заявив з цього приводу дочці письменника Людмилі Старицькій-Черняхівській: «Потому-с, русского языка народ малороссийский не понимает, а малорусский понимает, – вот-с и не желательно, чтобы народ видел такие пьесы на доступном языке» [137, с. 102].

Володимир Науменко подав до Петербурзького цензурного комітету рукопис «Опись грамматики малорусского языка». Того ж дня рукопис

повернули авторів, пояснивши, що «нельзя же разрешать к печати грамматику того языка, который обречен на небытие» [137, с. 103].

Зазнали цензурних заборон і п'єси Марка Кропивницького (драма «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», у переробленому варіанті – «Нерівня» драма «Глитай, або Павук», драма «Дві сім'ї»). На рукопису п'єси, в якій діють українські інтелігенти, цензор учинив резолюцію: «Нет украинской интеллигенции, нет интеллигентов, говорящих по-украински, а есть только такой сепаратист, как Кропивницкий, который все это выдумывает» [137, с. 103].

Редактор «Киевской Старины» Володимир Науменко звернувся до київського генерал-губернатора Ігнат'єва, міністра внутрішніх справ І.Горемікіна та начальника Головного управління у справах друку М.Сомойлова з «Пам'ятною запискою» про надання права публікації на сторінках журналу українською мовою творів «нашого рідного слова, які змістом своїм не йдуть у розріз з основними поглядами уряду» [137, с. 105] Дозволу не отримано.

Найбільш далекоглядні представники влади розуміли, що подібними заборонами можна не лише досягнути бажаних результатів, а й викликати зворотню реакцію. Про це неодноразово писалося як міністрові внутрішніх справ, так і царю. У 1881 році царський уряд був змушений зробити незначне полегшення українцям, дещо модифікувавши Емський указ (1876). Безпосереднім приводом для перегляду указу став лист Київського генерал-губернатора М.І.Черткова до міністра внутрішніх справ, викликаний проханням композитора М.В.Лисенка зняти заборону київської цензури з четвертого випуску його пісень, надісланого із-за кордону. Цей випуск не допускали до продажу не на підставі змісту надрукованих у ньому пісень, а через указ 1876 року. М.І.Чертков, який був противником суворих заборон 1876 р., використав цю нагоду для того, щоб поставити на обговорення питання про доцільність цих розпоряджень.

В інтересах росту довір'я до уряду М.Чертков пропонував відмінити обмеження 1876 р. і поставити літературні твори, написані малоросійською мовою, в однакові цензурні умови з творами, написані російською мовою.

Такої ж думки дотримувався і харківський генерал-губернатор князь О.Дондуков-Корсаков, який написав офіційну записку до міністерства внутрішніх справ, вважаючи, що правила 1876 року не тільки не досягли своєї мети, а навпаки – викликали незадоволення навіть серед тієї частини малоросійської інтелігенції, яка завжди була щирою прихильницею єдності з Росією. Князь вважав, що ці правила потребують значного пом'якшення [240, с. 102].

Ознайомившись з цими записками, Олександр III звелів скликати «особливу нараду» для перегляду закону 1876 року. 8 жовтня 1881 року цар затвердив доповідь міністра внутрішніх справ, у якій відзначалось, що нарада визнала за потрібне зберегти правила 1876 року, але доповнити їх такими постановами:

– дозволити друкувати словники української мови та тексти до нот, але російським правописом;

– допускати драматичні п'єси українською мовою, але з особливого кожного разу на те дозволу вищої місцевої влади.

У репертуарі театру мали обов'язково чергуватись поряд із українськими російські п'єси [72, с. 11 – 12].

Затвержені Олександром III правила 8 жовтня не були оприлюднені, а лише повідомлені відповідним органам управління «конфіденційно».

У 1892 році відбулося подальше посилення цензурних обмежень: українські книги зазнавали особливо суворої цензури і їхня кількість скорочувалася при «найменшому до того приводу». А спроби отримати дозвіл на періодичне видання українською мовою натрапляли на беззастережну відмову. У 1894 році цензурне відомство знову рішуче нагадало про заборону ввозити українські книжки з-за кордону. А у 1895 році Головне управління у справах преси запропонувало не дозволяти до друку

книжок і збірників малоросійською мовою, призначених для дитячого читання.

Так, журналові «Киевская старина» заборонено друкувати український буквар з літературної спадщини Олександра Потебні. А у 1898 році Московський цензурний комітет заборонив для ввозу в Росію збірку Івана Франка «Зів'яле листя» з огляду на те, що надруковано її «кулішівкою». Заборонено друкувати оповідання Михайла Коцюбинського «Для загального добра», казку «Хо».

Заборона української літератури була унікальним явищем навіть за умов Російської імперії. Для контрасту можна згадати, що ніколи, навіть у час суворих антипольських репресій після повстання 1863 року, не припинялося друкування польських книг і газет. Пояснення цього феномена можна знайти в словах Каткова. Він писав так: «Польська революція є нічим в порівнянні з національно-літературним рухом в Україні. З вибухом польської революції Росія в найгіршому випадку може втратити одну провінцію, але як цей національний і літературний рух в Україні виграє, він поцілить у саме серце Росії, тому сепаратистичні змагання українців мусять бути знищені» [187, с. 34 – 35]. І для цього робилося усе можливе.

Так, існував факт доплати учителям за проведення мовної асиміляційної політики царизму. Законами від 21 листопада 1869 року та 13 червня 1886 року їм вводилися надбавки до зарплати від 20% до 50% [275, с. 40 – 47]. Газета «Киевская мысль» за 14 травня 1917 року повідомляла: «На основі законів з 1869 і 1886 р. усі чиновники, і в тому числі й учителі середніх шкіл, які служили в Південно-Західному краї, отримували окрему додаткову платню за «обрусеніє».

Варто сказати, що на шкільну адміністрацію Правобережної України «Положение о 50% прибавке денежного содержания лицам русского происхождения» було введено ще в 1864 році за вказівкою Олександра II [275, с. 40 – 47].

Навіть русифікацію освіти запроваджували під виглядом прогресу, за бажанням самих українців. Російські народні школи на місце українських Катерина II мала на увазі запроваджувати не інакше, як на прохання батьків, на прохання самих українців. У листі своєму соратникові в Україні графу П.Румянцеву вона писала: «Желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий; и если можно, о положении духовенства в штатское состояние от духовных или светских такую же челобитную иметь, то мы б уже знали, как начинать» [11].

Як наслідок початкова школа на Україні була зведена майже нанівець. Наприклад, у ряді місць на Чернігівщині 1768 року одна школа припадала на 746 чоловік населення, а в 1876 році – на 6730. За переписом 1897 року на Україні на 100 чоловік населення було тільки 13 осіб грамотних, і якщо кількість неграмотних для всього населення Росії становила 76,7 відсотків, то для України – 83,6% [84, с. 122].

Особливо критичним було становище з освітою на Правобережній Україні, де відсоток грамотних був ще меншим. Так, зокрема, на Волині серед самих українців він становив 9% [11].

Українську мову витіснили з усіх сфер громадської діяльності. Про це свідчить і документ від 1871 року згідно з яким збільшувалася заробітна платня лікарям російського походження по Київській губернії [84, с. 122].

Тож не дивно, що українці з діда-прадіда не тільки зрікалися української мови, а й своєї національності. 28 і 31 грудня 1904 року при обговоренні §8 указу 12 грудня 1904 р. про «устранение излишних стеснений печати», де відзначалось, що застосування указу 1876 року «значительно затрудняет распространение среди малорусского населения полезных сведений путем издания на понятном для крестьян наречии книг, препятствует повышению нынешнего культурного его уровня». Положенням Комітету Міністрів під головуванням С.Вітте від 21 січня 1905 року було доручено міністрам внутрішніх справ і народної освіти за попередньою

узгодженістю з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, Академією наук, Київським та Харківським університетами переглянути укази 18 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року про заборону української мови. Свої міркування повідомити в Комітет міністрів. Для розгляду цього питання була створена комісія під головуванням академіка Ф.Корша. Академія наук, ознайомившись з доповідями Комісії, визнала те, що заборона українського слова завдала шкоди і малоросійське населення повинно мати таке ж право, як і великоросійське, – говорити публічно і друкувати рідною мовою [72, с. 5 – 9]. Академія наук відповіла ґрунтовною, умотивованою доповіддю, у якій рекомендувала скасувати заборони українського друкованого слова. Але скасувати антиукраїнські укази царський уряд не поспішав. Комітет Міністрів визнавав їх відміну «передчасною», і лише з виданням Маніфесту 17 жовтня і «Тимчасових правил про пресу» 24 листопада 1905 р. ці закони втратили свою силу.

Самодержавний уряд, проводячи деякі ліберальні зміни у своїй внутрішній політиці, не змінив свого ставлення до України. Про це свідчить заява міністра внутрішніх справ П.Святополка-Мирського про те, що «Фінляндії будуть дані національні концесії, полякам будуть дані національні концесії, Українцям нема потреби давати нічого» [157, с. 18].

## **2.6. Статус української мови на початку ХХ століття**

Події 1905 року сильно вплинули на суспільне життя Російської імперії. Лібералізацією громадського життя скористалися і українці. Вони здобули собі право вільнішого розвитку національного театру. Одним із найбільших здобутків українства в цій революції було відродження національної преси.

Інспектор у справах друку Одеси засвідчував, що «періодична преса одразу набула надзвичайно шкідливого напрямку і заходи попередньої цензури зовсім не досягали мети, так як редактори-видавці, перебуваючи під виключним впливом революційно настроєного товариства набирачів і



співробітників, цілком ігнорували розпорядження і дії цензурних установ» [13].

У паніці окремі місцеві цензори буквально закидали листами й телеграмами Головне Управління у справах друку з проханням указати, «в яких межах може бути нині здійснювана дарована населенню свобода друкованого слова» [254]. У відповідь на це Міністерство внутрішніх справ циркулярно повідомило всім цензурним установам Росії, що Маніфест передбачає видання нового закону про зміну раніше чинного Статуту про цензуру і друк. Такий закон, лише передбачався, а на даному етапі з огляду на те, що Міністерство внутрішніх справ визнає можливим відмінити всі циркулярні розпорядження, цензорам в основі своєї діяльності належить керуватися Кримінальним кодексом, що передбачає покарання за злочини у пресі [14].

24 листопада опубліковано «Временные правила в периодической печати», вироблені спеціальною комісією під головуванням директора Імперської публічної бібліотеки Д.Кобеко, які проголошували відміну попередньої цензури.

За існуючими правилами для отримання дозволу на видання того чи того періодичного органу потрібно було подати заяву (а не «прошеніє», як раніше), у якій указувалося ім'я редактора і видавця, програму, друкарню, ціну, періодичність. Дозвіл видавався градоначальником у тому разі, коли апарат його канцелярії, перевіrivши відповідальних за видання осіб, не знаходив останніх неблагонадійними (за попередніми правилами Головне управління у справах друку давало дозвіл на видання).

Через п'ять днів після виходу «Временных правил» з Міністерства внутрішніх справ через закриті канали всім губернаторам у цензурні комітети і окремим цензорам були розіслані додаткові розпорядження, які не підлягали оприлюдненню. Їх метою було, очевидно, окреслення рамок «дарованих свобод». Одне з них, датоване 29.XI.1905 р., зобов'язувало, «виявивши порушення «Временных правил», негайно порушити судово

переслідування і доповіді про це у Головне Управління у справах друку” [14]. Інше, від 13.01.1906 року, наказувало за провини в образі Величності, пороченні самодержавства опечатувати друкарні [14].

18 березня 1906 року як підсумок згаданих розпоряджень було видано спеціальні «Дополнения к Временным правилам». Вони містили заборону видавцеві припиненого судом друкованого органу випускати особисто або через іншу особу нове видання до винесення судового вироку чи до закінчення вказаного у вироді терміну. Винних у порушенні правил належало карати штрафом чи ув’язненням. Окрім цього, на власників друкарень покладалась обов’язки за 24 години до випуску номера подавати його до цензури таким чином: якщо раніше на перевірку подавались матеріали у розрізненому вигляді і видавець з редактором мали змогу, ураховуючи зауваження цензора, випустити номер, то відтепер, коли цензорів направлявся віддрукований примірник, виникав ризик конфіскації всього тиражу. «Дополнения...» ставали підставою для конфіскації і заборони багатьох періодичних видань.

Незважаючи на всі обмежувальні заходи, після отримання Маніфесту 17 жовтня в різних містах Російської імперії один за одним з’являлися україномовні часописи. Потреба в національній пресі була настільки великою, що, як зазначав Б.Грінченко, «не тільки кожне місто, а навіть кожен гурток у місті хотів мати свій орган» [48, с. 17]. Однак боротьба з українським словом не припинилася. У 1907 році введено непомірно високе мито на ввіз україномовної літератури з Галичини. 1908 рік ознаменований заборонаю ввозу збірки Павла Грабовського «З півночі». У назві видання «Малороссийский родословник» В.Лукомського і В.Модзалевського (1 – 4) заборонено вживати слово «український».

У 1909 році Київський Тимчасовий Комітет у справах друку наклав арешт на відривний календар на 1910 рік видавництва «Час» і порушив клопотання про притягнення до судової відповідальності осіб, винних у його випуску. Комітет, очолюваний Т.Флоринським, дійшов висновку, що в

календарі «усматриваются непризнанные официально законами, тенденциозно придуманные термины – Украина в значении географически-этнографической области, заселенной малоросами, украинцы, вместо малоросы, москали вместо великоросы...» [137, с. 102 – 103]

У 1911 році було конфісковано повне видання творів Т.Шевченка. На початку того ж року з'явився ще один документ в українській справі. Приводом до його появи став задум українців у Москві заснувати свій клуб «Українська хата», проект статуту якого вони подали в 1910 році на розгляд Московського губернського присутствія. Присутствіє висловилося проти заснування такого клубу. Тоді ініціатори його створення звернулися зі скаргою до сенату. Міністр внутрішніх справ П.Столипін підтримав рішення губернської влади і надіслав до сенату представлення, у якому виклав свій погляд на українську справу.

У 1912 році Міністерство внутрішніх справ звеліло губернаторам українських губерній подати відомості про кількість організацій, клубів, газет та українських книг у бібліотеках. Мета цього розпорядження була зрозумілою. У цьому році в Києві був закритий український клуб.

Українська книжка, журнал, газета, навіть за всієї лояльності до уряду (а їх забороняли передусім за мову) були небезпечні імперській політиці, бо вже самою своєю появою ширили друковане українське слово, утверджуючи українство і національну свідомість. Тому дуже часто саме для української книжки, преси створювалися штучні перепони, аби вона не була надрукованою. Так, на українську пресу накладалися значні грошові штрафи не тільки за провини технічні, але і за «тенденційний склад хронічки». Не раз траплялося, що часопис штрафували за ту чи іншу статтю, яка в перекладі друкувалася в російському журналі без жодних перешкод. Було конфісковано чотири книжки «Літературно-наукового вісника» за переклад відомого «Острова Пінгвінів» А.Франса. Конфісковано журнал за статтю М.Грушевського про Мазепу і Виговського, переклад якої одночасно був опублікований у російській газеті і не викликав жодних зауважень. Стаття

С.Єфремова «З громадського життя» цілком вільно друкується в «Русском богатстве» і конфісковується в українському часописі [129, с. 190 – 191].

У своєму листі Є.Чикаленко від 13 лютого 1905 року з болем писав до М.Аркаса: «Заборонили мені видавати «Селянина» без всяких мотивів...Очевидно вони вирішили твердо не давати розвиватись нашій літературі» [269, с. 53]. У наступних листах він констатував, що народ не знає історії своєї країни, не знає рідної мови. «Наборщики не знають мови і калічать її, правду кажете, що уряд не дурно гнітив її весь вік». [167, с. 81]

Престижність мови підточувалася не лише заборонами, указами, циркулярами. Викликати зневажливе ставлення намагалися за допомогою «перекручених» слів, неправильно вжитих лексем. Про це свідчить хоч би факт перекладу церковних текстів. Так, коли синодальне відомство було змушене видрукувати Євангеліє українською мовою, то в офіційному церковному органі («Церковные ведомости») у нарисі з перекладом Святого Письма містилися переклади з наведенням нечітких, навмисне спотворених цитат. Наприклад, друкувалися слова: «Да уповаєт Израиль на Господа», а було перекладено нібито «Хай дуфає Сруль на пана», а речення: «Чистая Дево, радуйся» знайшло собі адекватний зміст у словах: «Чиста дівко, смійся!» [167, с. 212].

Як інституція, православна церква в Україні залишалася російською згори донизу. І все ж видання Євангелія було першою пробоїною в глухому мурі заборон і нищення української мови. Євангеліє від Матвія за рік розійшлося в кількості ста тисяч примірників.

Варто згадати і такі дії властей, як переслідування посадовців за вживання української мови і передплату українських видань, уможливлених після Маніфесту 17 жовтня 1905 року. Щоб пригальмувати останнє, начальникам поштових відділень було розіслано таємний наказ не приймати грошових переказів на адреси українських редакцій, що призводило до їх закриття [21].

Кількість українських книжок, виданих у Росії за 1912 рік, дуже мала. Поезія – 4 збірки, проза – 14 видань, дитячі – 7 видань і все це малими тиражами [137, с. 109].

Однак і це не завжди доходило до читача. Відомо, що начальник жандармського відділу у місті Полтава заборонив на вокзалі продавати українські книжки і газети [18]. Повідомлення про такі дії зафіксовані на сторінках часопису «Украинская жизнь».

Високі державні чини, від міністрів до губернаторів, жандармські офіцери, шкільні інспектори та ін. забороняли, вилучали, не пропускали не лише друковане, а й живе народне слово. Наприклад, у селі Степок Таращанського повіту на Київщині місцева влада не дозволяла молоді співати українських пісень. На Харківщині дітям забороняли співати колядки, а на новорічних ялинках з репертуару вилучали українські пісні, замінюючи їх виключно російськими. Полтавське губернське земство на оголошений ним конкурс на кращі популярні брошури і плакати приймало роботи лише російською мовою [21].

За період від 1905 до 1914 р. не відкрито жодної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися включити українську мову як дисципліну до своєї програми. Урядові чиновники «дали дозвіл» за умови, що викладачі матимуть диплом з української мови. Влада прекрасно знала, що таких дипломів не розшукати в Російській імперії [269, с. 54].

Натомість заборони на використання української мови в освіті, громадському, культурному житті посилюються. Як наслідок, у 1912 році в с. Стрельчинцях було закрито бібліотеку – читальню у зв'язку з підбором літератури українською мовою українофільського спрямування [15]. Про заборону викладати українською мовою в навчальних закладах Полтавської губернії свідчить розпорядження полтавського губернатора від 1906 року [16]. Циркуляром Київського губернатора від 23 березня 1913 року влада знову нагадала про заборону постановки п'єс українською мовою [17].

## 2.7. Освітня політика царизму

Урядова система, яка була спрямована на придушення думки і духу українського народу, активно практикувала і доноси. Зокрема, полтавський губернатор у своєму доносі міністрові внутрішніх справ від 4 лютого 1914 року не лише доповідав про особливості розвитку українського руху в його губернії, а й пропонував такі заходи боротьби з українством: «Привлекать на должности учителей земскихъ начальныхъ школъ по возможности только однихъ великороссовъ. Назначать на должности инспекторовъ народныхъ училищъ людей дѣятельныхъ, энергичныхъ, твердыхъ и исключительно великороссовъ. Таковыми же конечно должны быть и директоры народныхъ училищъ. Всякого учителя проявляющаго склонности къ украинскому движенію немедленно устранять. Поставить правильно обученіе исторіи Россіи въ школахъ и строгойше вмѣнить въ обязанность учителямъ – ввѣдрять въ молодежь понятіе о единной, недѣлимой Россіи, поясняя смыслъ слова «украина», то есть «окраина» Государства въ былыя времена. Необходимо субсидировать нѣкоторыя газеты, издающіяся въ Кіевѣ, Харьковѣ, Полтавѣ и Екатеринославѣ съ цѣлью борьбы, путемъ печати, съ украинскимъ движеніемъ. Основанія борьбы должны быть слѣдующія: а) доказательство кровной родственной связи народностей великорусской и малороссійской; признаніе общаго корня этихъ нарѣчій и полонизаціи малорусского языка въ прежніе времена; б) Разъясненіе, что «украина» означаетъ «окраину» и что такія окраины до присоединенія малороссіи къ Россіи были и у Польши и у Россіи. Необходимо правдиво освѣщать исторію заселенія Южно – Русскихъ степей и всей вообще «окраины» Государства поясняя, что никогда никакого «украинскаго» народа не было» [18].

Освітня політика царизму в Україні була складовою внутрішньої політики, спрямованої на денационалізацію її народу, розчинення його в панівному великоросійському етносі, на знищення його історичної пам'яті, мови. Тому подібні доноси і пропозиції не залишалися поза увагою чиновників. І вже 31 березня 1914 року з'являється циркуляр директорам

середніх навчальних закладів про поліпшення вивчення історії та російської мови [18]. У документі йшлося про порушення викладачами вимоги пояснювати навчальний матеріал виключно російською мовою і не переходити на українську мову.

«Учащій персоналъ старается на первыхъ же порахъ обучения вести послѣднее на малорусскомъ языкѣ и по возможности продолжать его въ теченіи всего курса. Несмотря на категорическое требованіе инспекторовъ вести обученіе только на русскомъ языкѣ учителя уклоняются отъ этого при всякомъ удобномъ случаѣ и приводятъ постоянно одну и ту же отговорку, заключающуюся въ томъ, что языкъ малорусскій есть ихъ родной языкъ, что только на этомъ наречіи дѣти быстро усваиваютъ предметъ преподаванія и что нѣтъ никакой бѣды въ томъ, что паралельно съ русскимъ языкомъ даются объясненія на малорусскомъ, ибо поступающія въ школу дѣти у себя дома все таки говорятъ и будутъ говорить съ родителями по малорусски» [18].

З метою поліпшення вивчення російської мови пропонувалося все-таки призначати викладачами великоросів (один із заходів).

«Замѣчается такое явленіе: въ школѣ гдѣ учитель малороссъ – русскій языкъ прививается съ трудомъ, тамъ гдѣ учитель великоруссъ – учащіеся гораздо лучше говорятъ по русски» [18].

А щоб заохотити вчителів російської мови, їм згідно з розпорядженням київського губернатора додатково доплачували [18].

Статус української мови у 1906 – 1914 р. істотно не змінився: українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя. Престиж української мови залишився низьким.

Українська мова вважалася за діалект російської не тільки офіційно. У творах багатьох російських письменників вона фактично фігурує нарівні з російськими говірками.

Зросійщення велося не лише прийшлими з Великоросії, а й своїми зденаціоналізованими і русифікованими працівниками. У журналі «Украинская жизнь» читаємо про директора Олександрійської семінарії,

який повідбирав у учнів українські книжки, заборонив їм спілкуватися українською мовою, давши при цьому таку настанову:

«Эта литература и всё её украинофильское движение из себя не более, как результат болезненности его представителей. Поверьте, я сам некогда увлекался и носил серую шапку, но теперь за один ваш отвратительный акцент я, увидите, сделаю выпуск в три человека. Прошу вас, господа, бросьте этот язык – это хамство» [138, с. 46]. В цих словах відчуваються складні почуття болю, злості, помсти зрусифікованого українця: мене зламали той я вас усіх зламаю.

Природу такого явища, коли рідна мова стає «хамством», пояснив І.Франко у листі до галицької молоді («Літературно-науковий вісник», 1904, №5). На його думку, автократичний доктринаризм знаходить собі найменше опору не тільки тому, що українське слово було скуте, а тому, що маса українців була вихована на тих самих ідеях автократичного доктринерства й ігнорувала український партикуляризм, соромилася його, в душі явно дорожила фантомом «великої неподільної Росії» [138, с. 54].

Страх за свою долю, боязнь репресивних акцій з боку адміністрації зводили людей, передусім інтелігентської праці, до покори, дехто зовсім полишав небезпечну ниву українознавчих студій, не кажучи вже про діяльну участь у патріотичних організаціях.

Прикладом того, як каральні акції царизму паралізували волю українських діячів, згубно діяли на їх психіку, є знівечена доля Ореста Левицького (1849 – 1922), видатного історика, дослідника козацької України та стародавнього побуту. О.Левицький активний член Київської громади разом з О.Русовим виступав у перших аматорських постановках опери М.Лисенка «Різдвяна ніч». Та коли 1885 р. з нагоди очікуваного приїзду до києва царя Олександра III, довідався, що перебуває під негласним наглядом поліції і на час царського перебування має залишити Київ, то стривожився так, що нервово захворів. Незабаром відійшов від громадських справ,



перестав писати листи українською мовою до найближчої рідні, попередивши її, щоб і до нього писали виключно «по-руськи».

Розкриваючи цей тяжкий стан душі Ореста Івановича, М.Грушевський зауважив: «Для мене як історика українського життя се одна з надзвичайно проречистих ілюстрацій того психологічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режимом протягом кількох століть, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть у найбільш світлих і благородних людях, і, очевидно, довго це тяжітиме над нашим життям» [138, с. 48].

В офіційній російській державі не було місця для українського патріотизму, тому над любов'ю до України, мови завжди тяжіла боязнь її вияву, по суті то була любов крадькома. Цей комплекс накладав свої стереотипи навіть на діячів, котрі були ідеологами українства.

### **2.8. Мовна ситуація в Західній Україні**

Українська літературна мова в Західній Україні формувалася в інших соціально-політичних умовах. У Галичині й на Буковині, що належали до Австрії, діяла відносно ліберальна конституція 1867 року. До конституційної доби (XVIII – XIX ст.) можливості культурного розвитку українців, їхні національні й мовні права залежали від волі монарха та його уряду. Після прийняття конституції українців Галичини й Буковини визнано за рівноправну етнічну групу, затверджено право на використання української мови в найважливіших сферах суспільного життя. У статті 19-й говорилося: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання у школах, на використання мови у державних функціях, на різні акти громадського життя. У землях, що мають населення відмінних народностей, заклади публічної освіти мають бути творені так, щоб без уживання будь-яких примусових заходів, спрямованих на вивчення другої мови, кожний міг дістати все потрібне для своєї освіти своєю власною

мовою» [269, с. 16]. У 1774 р. вийшов закон про організацію в Галичині українських початкових шкіл. Декретами цісаря Йосифа II 1786 і 1787 рр. українська мова визнавалася крайовою, народною, але вже в 1805 – 1813рр. українські школи були закриті, з 1813 р. українська мова допускалася тільки в парафіяльних школах, мовою навчання в Галичині стала польська. Правда, у 1818 р. українські школи в суто українських громадах відновлюються.

У 1784 р. у Львові засновано університет, а в 1787 р. тут дозволили викладати деякі предмети староукраїнською мовою, але невдовзі ці виклади припинили. На початку ХІХ ст. українське письменство в Галичині майже повністю занепадає.

Жива народна західноукраїнська літературна мова з труднощами завойовувала позиції. Вона утверджувалася з появою альманаху «Русалка Дністрова», що його в Будапешті 1837 р. видала «Руська трійця». Це була перша в Галичині книга, видана народною мовою. Вона мала надзвичайно важливе значення, оскільки її упорядники виступили із захистом прав українського народу на існування, закликали передову інтелігенцію до відродження рідної мови, літератури, культури.

Однак, як писав І.Франко у статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції», «не в добру пору вибралася тота цвітка дрібная до нашої богоспасаємої Галичини, не могла вона згорнути весь світ до себе», бо пора була прикра, студена, – і заморозила дрібну цвітку. Сесь маленький і дрібненький проблеск переполошив усі власті церковні й світські і викликав довгу, майже десятилітню реакцію в літературі» [259, с. 43].

У творах членів «Руської трійці» – М.Шашкевича, І.Вагилевича і Я.Головацького – дуже виразно виявляються риси південно-західних говорів. У мові «Русалки Дністрової» відображені риси галицько-буковинської і карпатської груп говорів.

Новий початок і повільне зростання преси науковці пов'язують з виданням у Відні в 1846 – 1847 р.р. Яковом та Іваном Головацькими продовження «Русалки Дністрової» – збірника у двох частинах під назвою

«Вінок русинам на обжинки», в якому підтверджувалася вірність традиціям «Руської Трійці», спрямованих на українське відродження.

Видавалися на Західній Україні й граматики української мови. Першою граматиною західноукраїнського варіанта нової літературної мови можна вважати працю Ф.Глинського «Грамматика мала русского языка для шкіл парафіяльних в Галиції» (1845 р.). Об'єктом цієї граматики є жива галицька народна мова, в основному наддністрянський говір, цією ж мовою загалом написана і сама робота [180, с. 74 – 76]. Більшу наукову вартість має друга за часом появи друком (хоч створена набагато раніше) грамматика Й.Лозинського, написана польською мовою і видана 1846 р. в Перемишлі. Автор орієнтується на говори південно-західного наріччя, головним чином галицько-буковинські й карпатські, проте бере до уваги й деякі риси північних і південно-східних українських говорів, спирається також на мову українського фольклору з її наддіалектними особливостями, а паралельні явища літературної мови різного говіркового походження розглядає і кваліфікує як варіантні [180, с. 21]

З середини XIX століття мовна практика в Галичині зумовлювалася громадсько-політичною орієнтацією діячів культури. У 40-х рр. зароджується, а в 50-х формується так званий московський напрям. Москофіли у своїх поглядах орієнтувалися на ідеї реакційних російських панславистів, галицьких українців уважали частиною російського народу і літературною мовою для них визнавали російську. Тим часом справжньої російської літературної мови вони не знали; їхньою мовою було «язичіє» [180, с. 74 – 76]. Після «Русалки Дністрової» в белетристиці й публіцистиці нова українська літературна мова на народній основі певною мірою виявлялася, проте в усіх інших жанрах, у школі, в науці переважала стара книжна мова та «язичіє», яке становило суміш церковнослов'янської, російської і книжної галицької мови. Це «язичіє» адміністративним розпорядженням 1859 р. визнавалося офіційною мовою Галичини.

Якщо орфографічним зразком і авторитетом для Східної України була «Основа» і її правописної системи ніхто не заперечував (час від часу ставилося питання лише про удосконалення в ній окремих елементів), то в Західній Україні склалися інші умови. Неоднакова мовна орієнтація призвела до орфографічної боротьби, оскільки не можна застосувати той самий правопис до всіх структурно відмінних різновидів літературної мови. Створилася певна залежність між мовою, орфографією і змістом літературних творів західноукраїнських письменників, а також західноукраїнської преси. І.Франко в одній зі своїх статей зауважував, що «в галицько-руській літературі чим мова чистіша і ближча до народної і чим більша фонетична правопись, тим живіший, більш артистичніший і більш вартий уваги буває й зміст, і навпаки, в міру віддалення від живої мови і її натурального виразу, фонетичної правописи й зміст писань робиться мертвий, далекий від народа, старомодний і важкий» [259, с. 38].

Поширення єдиної української літературної мови, створеної на народній основі, етимологічна орфографія великою мірою гальмувала, тому від неї, хоч не завжди відразу, відмовлялися саме ті періодичні органи, які в цьому процесі займали позитивну позицію й активно сприяли йому. Вони не тільки самі користувалися фонетичним правописом, а й виступали на його захист проти прихильників етимологічної орфографії. Так, 1861 року П.Куліш у листі до Я.Головацького, критикуючи мову львівського «Слова», негативно оцінював і його правопис. «Правопись ваша якась чудна,» – зазначав він і радив придивитися до того, як пишуть в «Основі» [83, с. 250]. Однак цією порадою не скористалися керівники газети.

Великим прихильником фонетичного правопису був і Ю.Федькович. Запровадження латинської абетки для українців письменник вважав недоречним. До кінця свого життя поет писав твори виключно фонетичним правописом. Прихильникам етимологічного правопису цим було завдано відчутного удару.

Етимологічний правопис називають ще історичним. Він брав початки від церковнослов'янського письма, був складним для вживання. Звук [i] за цим правописом міг позначатися шістьма різними літерами. Для москофілів було важливим те, що етимологічний правопис на письмі зближував українську і російську мови, створюючи ілюзію їх однаковості. За твердим переконанням старорусинів (москофілів), на письмі можна було вжити виключно етимологічний правопис.

Декілька разів виступала на правописні теми «Мета». На сторінках цього періодичного видання висловлювалася й обстоювалася думка про те, що етимологічний правопис заважає поширенню народної мови в літературній функції, а фонетична орфографія є одним із чинників, який цьому сприяє. На сторінках преси саме в «Меті» вперше з'явився й термін «кулішівка» для познання фонетичної орфографії, якою друкувалася «Основа» й інші українські видання на території Росії. Спочатку П.Куліш звертався до етимологічного правопису і дуже часто писав по-різному, іноді змінюючи свій правопис. Після видання «Записок о Южной Руси» (1856 р.). П.Куліш стає прихильником фонетичного правопису і популяризує його в своїх виданнях. Власне, нічого нового до правопису митець не вніс. Його заслуга полягає в тому, що він зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще з правопису, що вже було до нього. «Кулішівка» – це результат спільної праці письменників ХІХ століття.

Автор статті «Етимологія і фонетика» О.Партицький, покликаючись на Ф.Міклошича, О.Востокова та інших мовознавців, доводив, що той правопис, який у старослов'янській мові був як фонетичний і в свій час відповідав її звуковій системі, а тепер є мертвий, як і сама старослов'янська мова, й далекий від звукових властивостей сучасних слов'янських мов. Відповідно зроблено логічний висновок про переваги фонетичного правопису над етимологічним. На думку автора, якщо дотримуватися мертвої орфографії, то тоді потрібно б наслідувати в мові й віджилі граматичні форми, як давньоруський аорист, супін, імперфект, двоїна, або такі неприродні для

нашої мови звуки, як носові [о], [е], сполучення [шт], [жд] та інші, але цього етимологи не роблять.

У статті звертається увага й на те, що етимологічний правопис, хоч як його прихильники не намагаються зберегти в ньому давні букви й правила, не залишився не порушним. І як наслідок, існує не одна, а багато етимологічних орфографій, що вносить зайву й непотрібну плутанину до літературної мови. Добру ілюстрацію такого стану дає правописна практика «Слова», у якому те ж саме слово в тому самому числі часто пишеться по-різному (въ Тернополѣ – въ Тернополи і ін.) [132, с. 256].

Довівши, що етимологічний правопис надзвичайно заплутаний і зовсім не відповідає звуковій системі української мови, автор статті О.Партицький обвинувачує його прибічників у тому, що вони, захищаючи цей правопис, виходять з позамовних міркувань.

Іноді суперечки між двома орфографічними напрямками зводилися до питань про написання лише окремих букв або слів.

19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався «Собор руських учених», який поставив за мету відділити українську мову від церковнослов'янської, російської та польської, виробити її правопис і встановити єдину форму. У доповіді Я.Головацького «Розправа о язиці южноруськім і его нариччях» встановлювався поділ на три самостійні мови: українську, російську, білоруську. Собор ухвалив прийняти етимологічний правопис М.Максимовича, затвердити єдину граматику української мови, домагатися введення української мови в усі школи, поділу Галичини на два окремі краї – український і польський.

М.Максимович, будучи великим прихильником етимологічного правопису, прагнув усе ж таки наблизити його хоч трохи до живої вимови. Компромісом того стала його система, якої вчений тримався все своє життя. Власне, він над давніми [е] та [о], що перейшли на [і], ставив дашка чи «франзуцьку кровельку», як говорив сав М.Максимович: втѣкали, жалѣбно.

Ці «дашки» (кутик вістрям догори) над [e], [o], [и] придумав не сам М.Максимович. Подібне було вже і у XVIII столітті в рукописах. Часто над [и] та [e] ставили по дві крапки, коли їх треба було вимовляти як [i] під «французьку кровельку». Про це М.Максимович писав так: «Ещё при первом издании Песень (1827 г.) предпринял я ввести это и («мякесеньке»), но редактор университетской типографии (Никифор Басалаев) отказал мне в желанном значке за неимением онаго в типографии, и предложил мне заменить ею французскою кровелькою, так называл он *circonflexe*. Делать было нечего: мне же надобны были и другія гласныя буквы с тем же значком, а во французском шрифте были они готовыя с кровелькой; и я, разсудив, что и в других типографиях встретятся те же затруднения, а французский шрифт есть везде, решился на сделанное мне предложение. С тех пор наше прадедовское острое [и] живёт и у меня, припеваючи, под французской кровелькой, которую я переименовал во имя нашего словянского паерка, имеющего почти такой же вид» [132, с. 233].

Етимологічна система М.Максимовича знайшла собі прихильників у Галичині і протрималася аж до 1893 р., тобто до часу запровадження там фонетичного правопису.

Однак минуло небагато часу і політика австрійського уряду щодо українського культурного руху зробила різкий поворот в сторону реакції. Хоча українські культурницькі інституції й не були закриті, все ж подальший національний розвиток українського народу всіляко гальмувався.

З 1869 року польська мова стала офіційною в освіті й адміністрації Галичини.

На Закарпатті на поч. XIX ст. продовжувала жити староукраїнська літературна мова з виразними елементами російської мови та місцевих говірок. Зразком такої мови може бути книжка для шкіл «Катехизис или наука православно-христианская» І.Кутки [167, с. 183 – 243]. Традиційною книжною українською мовою писав свої твори В.Довгович, хоч нерідко використовував також закарпатський говір.

На Закарпатті, що належало до Угорщини, не було окремого законодавства. Угорщина не мала кодифікованої конституції. Вона керувалася низкою послідовно виданих законів, що творили складну й заплутану сукупність: нові закони накладалися на старі. Серед них не було такого, який гарантував би права не лише угорської мови. Так, закон №16 за 1791 р. зобов'язував урядовців уживати тільки угорської мови, закон №2 за 1844 р. проголосив її єдиною державною мовою [269, с. 18]. Закон №5 за 1848 р. складною процедурою забезпечував урядовцям перевагу в усіх виборах. Лише закони №38 і №44 за 1868 р. згадують про права національностей [269, с. 18]. З 1867 р. українство Закарпаття знаходилося під агресивним тиском мадяризації. Українська мова була фактично виключена з будь-яких громадських функцій, а існувала у формі кількох сільських діалектів, до того ж дуже відмінних між собою. Нечисленна інтелігенція або орієнтувалася на угорців, з яких походили всі великі землевласники, аристократія й високі урядовці, включно з церковною ієрархією, або, в меншості, перейнялася москофільством.

Слабо розвинене шкільництво було цілковито змадяризоване після запровадження так званих законів Аппонеї (закон 36 і 37 1907 р.), які перетворили початкові школи на твердині й храми мадярщини. За §23 закону 36 і §32 закону 37 кожен учитель – навіть приватної школи – ставав державним урядовцем і мусив присягати на вірність і відданість всьому угорському [269, с. 26]. Параграф 18 закону 37 зобов'язував проводити навчання у школі угорською мовою, якщо того бажали батьки 20 дітей (або коли дітей було менше, 20% учнів). Як результат на 1915 р. на Закарпатті не залишилося жодної чистої української школи і тільки функціонувало 18 мішаних українсько-угорських [269, с. 28]. Впливові газети й журнали також були угорські, або ж їх видавали москофіли російською мовою з більшою чи меншою домішкою локальних мовних елементів. Єдиним українським органом був тижневик, що його видавали о.Василіяни. Українська мова тижневика була дуже своєрідна, з великою домішкою церковнослов'янзмів



та місцевих виразів в етимологічному написанні. Усна мова була говіркова, різна по різних місцевостях; інтелігенція здебільшого говорила по-угорськи. Відомо, що А.Волошин видав граматику закарпатської видозміни української мови теж по-угорськи. Очевидно, це був підручник, призначений для тих, хто, одержавши угорську освіту, хотів познайомитися з рідною мовою.

Таким чином, незважаючи на конституційні положення, особливості адміністративного поділу Габсбурзької монархії утруднювали українцям повністю здійснювати свої конституційні права. На відміну від України в складі Росії, українська мова в Австрії на кінець XIX століття не була заборонена в громадському житті. Проте своє конституційне право українцям довелося обстоювати перед польською адміністрацією.

Лінгвоцид як процес цілеспрямованого нищення мови нації став гальмом в історії становлення і розвитку української мови. У XVII – XIX ст. існувала реальна загроза саме українській літературній мові. Сфери використання мови в ці періоди були максимально звужені, унаслідок чого занепадають основні функціональні стилі, збіднюється лексика і фразеологія, гальмуються або зовсім припиняються процеси вироблення й унормування національної української літературної мови.

З кінця XVIII ст. поділені між трьома державами (Росією, Австрією, Угорщиною), українці підпорядковувалися трьом різним законодавствам. Українська мова в Російській імперії офіційно була заборонена в суспільно-політичному житті, шкільництві, пресі, літературі, науці. Історія становлення української мови як національної пов'язана з великою кількістю актів, циркулярів, указів, розпоряджень, метою яких було знищити національний скарб українців – мову багатомільйонного народу, звести нанівець працю багатьох самовідданих діячів українського руху. Цензура українського друку та урядово-адміністративне переслідування на території підросійської України ставали головним чинником заборони мови, літератури й культури українського народу.

В Угорщині мова українства взагалі не мала правових гарантій і, по суті, була цілком усунена з громадського життя.

Дещо у кращому становищі була українська мова в Галичині й на Буковині, де її можна було вживати публічно. Проте мало не в кожному окремому випадку, щоб відстояти конституційне право, українці мали витримати запеклу суперечку з польською адміністрацією, до послуг якої стояв увесь бюрократичний апарат. Як наслідок історичних обставин і неймовірних зусиль виборювання прав на 1900 рік українці в Австрії мали відносно розвинену пресу і шкільництво. За даними Ю.Шевельова, у Галичині виходило 25 періодичних видань, на всю Австро-Угорщину таких видань було 20 [269, с. 38].

Буковина мала шість періодичних видань. Отже, у найгіршому стані перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, фактично усунена з громадського життя). У найкращому стані вона була в Галичині, де її вживали публічно. Становище української мови на Буковині було проміжне. На підавстрійських землях українську мову офіційно не переслідували, але гарантовані їй права на практиці обмежено. Ні в одній із цих чотирьох регіональних сфер українська мова у ХІХ – на початку ХХ ст. не користувалася суспільним престижем.

### **Висновок до розділу**

Лінгвоцид як процес цілеспрямованого нищення мови нації став гальмом в історії становлення і розвитку української мови. У ХVІІ – ХІХ ст. існувала реальна загроза зникнення саме літературної української мови. Сфери використання української літературної мови в ці періоди були максимально звужені, внаслідок чого послаблюються основні функціональні стилі, збіднюється лексика і фразеологія, гальмуються або зовсім припиняються процеси вироблення й унормування національної української літературної мови.

## ВИСНОВКИ

Важливою умовою націє- та державотворення завжди була мова. Вона є тим чинником, що сприяє згуртуванню народу. Недаремно ж державні діячі завжди намагалися використати мову для зміцнення держави, влади.

Дослідження свідчить, що багатий досвід асиміляції різних народів набули свого часу всі колоніальні імперії. Франція, Іспанія, Португалія у своїх колоніальних володіннях проводили однозначно асиміляційну мовну політику. Деяку іншу політику у своїх володіннях проводили Великобританія та Бельгія, котрі допускали вживання місцевих мов, принаймні, у початковій школі та в низових ланках адміністративного керування. Цими мовами можна було видавати і деякі газети. Тому після проголошення незалежності особливо гостро постало мовне питання саме в колишніх французьких, португальських та іспанських володіннях. Майже в усіх цих країнах декларувалася потреба розвитку місцевих мов, багатьма з них справді була розроблена писемність, з'явилися деякі публікації, а з часом – навіть і преса. Однак за рідкісними винятками державною мовою в колишніх колоніях, наприклад, французьких, залишається мова колонізаторів. Переважає вона і в усіх сферах суспільного життя молодих національних держав за мінімального рівня функціонування місцевих мов. Досить не тривалий період колоніального панування не призвів до масової мовної асиміляції автохтонного населення, але небезпечний прецедент було закладено. І в умовах державної незалежності домінування майже в усіх сферах мови метрополії сприяє поширенню двомовності з наступною тенденцією до переходу на одномовність.

Простежено, що зовнішня асиміляційна політика була здебільшого продовженням внутрішньої політики щодо національних меншин тієї чи іншої країни. У Франції жорстка мовна політика здійснювалася з часів Великої Французької революції, коли фактично було заборонено використання у школі та пресі мов національних меншин.

Замаскована асиміляційна політика здійснювалася частіше, коли допускався обмежений, суворо регламентований рівень розвитку мов етнічних меншин.

З особливою гостротою питання мови, національної освіти й культури постали в XIX та на початку XX століттях. Для українців ці питання завжди були актуальними. Перебуваючи протягом кількох століть у складі сусідніх іншомовних та інокультурних держав, Україна зазнала мовно-культурної експансії, головним чином з боку російського самодержавства (безконечні накази, укази, розпорядження про заборону української мови й українського друкованого слова, переселення представників корінної нації у віддалені кутки імперії й заміна їх чужорідним елементом), – усе це не могло не накласти свій відбиток на психологію, поведінку й культуру українців.

Процес цілеспрямованого нищення мови нації дістав назву лінгвоцид. Вивчивши погляди науковців на явище лінгвоциду, запропоноване власне трактування цього терміна як різновиду мовної політики, в результаті якої шляхом активного цілеспрямованого втручання у внутрішню структуру мови, обмеження використання її суспільних функцій відбувається поступове зменшення і згасання комунікативної, інформаційної, пізнавальної, а відтак мислеоформлюваної функцій, що в кінцевому результаті призводить до асиміляції й денационалізації народу панівною нацією. Це негативне явище стало вирішальним в історії становлення і розвитку української мови. У XVII – XIX ст. існувала реальна загроза її абсолютного зникнення. Сфери використання мови в ці періоди були максимально звужені, унаслідок чого занепадають основні функціональні стилі, збіднюється лексика і фразеологія, гальмується або зовсім припиняється процес вироблення й унормування національної літературної мови.

Історія становлення української мови як національної пов'язана з великою кількістю актів, циркулярів, розпоряджень. Цензура українського друку ставала головним чинником заборони мови, літератури, культури українського народу. Завдяки найсвідомішій частині української інтелігенції

на кінець XIX ст. українська мова утверджується і продовжує свій розвиток. У цій сфері активно діють культурницькі й політичні організації й товариства. Українські письменники писали не лише художні твори, а й літературно-критичні, етнографічні, фольклористичні праці, брали участь у формуванні, унормуванні української літературної мови, обстоювали право на існування написаного по-українськи.

Виявлено, що велику роль в утвердженні української мови відіграли мовні дискусії, які велися навколо української мови на сторінках наукових, громадсько-політичних, науково-популярних газет та журналів. Участь у них брали як українські вчені, так і російські, частково – польські та інші славісти.

Наприкінці XIX ст. велася полеміка серед українських науковців щодо шляхів розвитку української літератури. У ній узяли участь представники Великої України, зокрема Б.Грінченко та А.Кримський, учені Галичини – І.Верхратський, І.Франко. У ході дискусії про роль західно – та східноукраїнських варіантів у розвитку загальноукраїнської літературної мови вчені прийшли до думки про те, що в основі української загальнолітературної мови повинна бути мова Наддніпрянської України. Однак загальноукраїнська мова має поновлюватися лексикою й інших діалектів. Дискусії, що велися протягом XIX – п. XX ст., остаточно показали окремішність української мови, визнали її право на самостійний розвиток, що, зрештою, було толероване й Російською академією наук.

З'ясовано, що мовні полеміки показали спроможність української мови бути мовою науки. Це переконливо довели українські вчені І.Франко, Б.Грінченко, М.Грушевський, незважаючи на те, що російські вчені С.Булич, Т.Флоринський намагалися переконати, що українська література повинна бути органом безпосередньої поетичної творчості, а також засобом поширення елементарних знань серед простих людей.

Великою перешкодою у розвитку національної культури була заборона української мови, проте завдяки освітянам, працівникам періодичних видань,

акторським трупам, письменництву на кінець XIX століття українська мова утверджується і продовжує свій розвиток та вплив на українські націєтворчі процеси.

Сьогодні Україна творить свою державу, і на її розвиток та зміцнення має бути поставлена й нова мовна політика.

Ціла низка авторських та відомчих концепцій і проектів законів з урегулювання мовної політики в Україні, опублікованих в останні роки, спонукають до розробки державної Концепції мовної політики, а відтак і Закону про державну мову в Україні та мови представників інших народів, які живуть на нашій землі. Такі документи сьогодні необхідні для Української держави. У них слід чітко окреслити головні теоретичні засади, реальні умови та принципи функціонування української мови як єдиної державної мови та мов представників інших етносів, що є її громадянами. До таких умов, що визначають пріоритет української мови як державної, безперечно, на нашу думку, належать:

- автохтонність українського народу, що споконвіку живе на цій землі, розвивається й забезпечує духовну, культурну, економічну, територіальну цілісність нації;

- взаємодія українського народу на основі державної мови з іншими народами світу, що надає українській мові міжнародного визнання, забезпечує її комунікативне поширення та підвищує державне, політичне, освітнє, наукове, культурологічне знання в українському суспільстві та на міжнародній арені;

- самодостатність української мови, що виявляється в її лексичному, семантичному, стилістичному багатстві, великих виражальних можливостях, що забезпечують її використання у всіх сферах життєдіяльності українського народу, міжнародній політиці, економіці, культурі, науці, освіті;

- єдність української мови, її функціонування в українському суспільстві, державі, міжнародних відносинах, освіті, науці, культурі

забезпечує її науково унормована, стилістично диференційована літературна форма – сучасна українська літературна мова, а також її територіальні і соціальні діалекти;

- відродження Української держави, усіх її інститутів влади має стати головним гарантом розвитку української мови, швидкого поширення й застосування її у всіх сферах життя українського суспільства, захисту від усіх способів, форм, методів чужої агресивної мовної інтервенції щодо української мови, культури, духовності, освіти.

Вважаємо, що ці та інші умови й принципи мають бути методологічно й теоретично обґрунтовані й уміщені у Концепції мовної політики.

Визнання української мови державною на законодавчій основі позбавляє сенсу безплідні дискусії на мовному ґрунті.

Адже українська мова, якою народ накопичив найбільші інтелектуальні й духовні багатства і котра як пам'ять і знаряддя належить не лише нині сущим українцям, попереднім поколінням і нащадкам, а всьому світові як культурна данність і, насамперед, усім громадянам нашої держави, незалежно від етнічного походження і віросповідання, саме вона і є для нас найціннішою. Тому вона повинна мати, у першу чергу, на державному рівні гарантовані права, а володіння українською мовою повинно стати громадянським обов'язком кожного громадянина. Лише за таких умов українська мова має можливість утверджуватися, розвиватися, збагачуватися, успішно виконуючи суспільні функції.